

MÜSADERE KURUMUNDA ISLAHA DAİR BİR TEKLİF: III. SELİM DÖNEMİNE AİT BİR VESİKA

(A Reform Proposal in Confiscation Institution:
A Document Relating to the Period of Selim III)

Mahmud Esad KALIPÇI*

ÖZET

Bu çalışmada, III. Selim dönemi defterdarlarından Moralı Osman Efendi'nin bir tahririne dayanan bir vesika neşr ve tahlil edilecektir. Bu vesika, Osmanlı Devleti'nin temel kurumlarından olan müsadereye ve uygulamada ondan neşet eden problemlere devletin zirvesinin yaklaşımını yansıtmaya itibarıyla temel bir kaynak mahiyetindedir. Bu bağlamda vesika, özellikle muhalefat zabtlarıyla yetim malı-haram mal ve beytülmâl arasındaki ilişkiyi, buna ve ideal olana ilişkin devletin tavrını ortaya koymaktadır. O bir yanıyla, müsadere kurumunun ıslahına dair bir teklifi, diğer yanıyla, buna yönelik padişahın, bekleneni tam olarak karşılamayan, cevabını içerir.

Anahtar Kelimeler: Müsadere, muhalefat zaptı, yetim malı, III. Selim dönemi, Defterdar Moralı Osman Efendi.

Abstract

In this study, I analysed a document which is based upon a report (*tahrir*) of Moralı Osman Efendi, who is a head of provincial treasury (*defterdar*) in the reign of Selim III. The document is a main source about confiscation (*müsaderre*, especially *muhalefat zabtı*) which is one of the fundamental institutions in Ottoman State. On the one hand, it shows the structure of confiscation and the connection between confiscations, orphan's possessions, ill gotten gains and the treasury (*beytülmâl*), on the other hand, the problems in practice. Additionally it represents the thought of the Ottoman state about these and the ideal in this subject. In the end, it has an offer about correction of confiscation and an answer of the *padişah* which could not meet all expectations relating to the offer.

Keywords: Confiscation (*müsaderre*), confiscating estate (*muhalefat zaptı*), orphan's possessions, reign of Selim III, Defterdar Moralı Osman Efendi.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi ABD öğretim elemanı. Metni okuyarak çalışmaya ilişkin fikirlerini ileten Prof. Dr. Fethi Gedikli'ye ve Arş. Gör. Ali Adem Yörük'e katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Giriş

Müsadere, “kişinin malvarlığının tamamına ya da bir kısmına, herhangi bir karşılık ödenmeksizin devlet tarafından el konulması”dır. Diğer birçok boyutu da var olmakla birlikte, Osmanlı Devleti’nde müsadere denildiğinde, akla öncelikle devlet görevlilerini muhatap alan uygulamalar gelir. Bu devlette, ümerânın ve vüzerânın işledikleri bir suç neticesinde malvarlıklarının müsadere edilmesi ya da bir suç işlemedikleri halde ölümlerinin ardından muhalefâtlarının zabtı olağandır. İlkinde daha çok cezalandırma, ikincisindeyse mîrî ile ilişkisi olanların üzerlerindeki mîrî malın tahsili amacı vardır. Ne var ki, kimi zaman hazine darlığı bahane edilerek bu amacın aşıldığı vakidir¹.

Müsadere gâyet hassas bir dengeye dayanır². Bir yanda devletin temel kurumlarından olan beytûlmâlin, diğer yanda hak sahiplerinin menfaatleri yer alır. Her ikisinin gözetilmesi zaruriyse de, bunu âdilâne bir surette gerçekleştirmek kolay değildir. Beytûlmâli muhafaza fikrinin ağır basması hak sahiplerinin mağduriyetine neden olabilir. Hak sahiplerini muhafaza fikrinde aşırıya gidilmesi de beytûlmâlin zararına yol açabilir. Buna karşın, iki değerlin ziyana uğraması da devlet için yıkıcıdır. Bu yüzden, Osmanlı Devleti’ni yönetenler bir taraftan beytûlmâli dolu görmek, öte taraftan onu haram maldan korumak istemişlerdir. *Tevki-i Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*’nde defterdarın “bi’l-cümle mâl-i beytûlmâl-i tahsil ve hazîneyi tekmîl” ve “hususan emvâl-i yetâmâdan hazîneyi âmireyi sıyânet ve beytûlmâl-i müslimîni mâl-i harâmından himâye” ile vazifeli olduğuna dair vurgu dikkat çekicidir³.

Bu çalışmada, temeli bu vazife bilinciyle kaleme alınmış bir takrime dayanan bir vesikanın neşri ve tahlili amaçlanmaktadır. Vesika, müsadereye, özellikle muhalefât zabtlarına, ilişkin önemli malumat içermektedir. Kurumun ihdasındaki amacı ve onun aslı yapısını ortaya koymaktadır. Meşru ve gayrimeşru olanını ayırmaktadır. İkincisinin zararları ve defi için tutulması gereken nizamı açıklamaktadır. Defterdarın, sadrazamın ve padişahın konuya bakışını yansıtmaktadır. Bir başka deyişle, bu vesikada kurum, devlet tarafından en üst düzeyde ele alınmıştır.

¹ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud Esad Kalıpcı, “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Müsadere Kurumu” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

² Arşiv vesikalarında, müsadere sözcüğünün daha çok ceza ya da tedip niteliği ağır basan, muhalefât zabtı tabirinin ise bir ceza ya da tedip söz konusu olmaksızın, eceliyle vefat eden devlet görevlerinin malvarlıklarını muhatap alan uygulamaları ifade etmek için kullanıldığı gözlemlenmektedir. (Kalıpcı, *agt.*, s. 11-12, 124). Buna karşın, Esad Efendi, Ahmed Cevdet Paşa ve Ahmed Lütfi Efendi gibi Osmanlı müellifleri müsadere sözcüğünü muhalefât zabtı tabiri yerine de kullanmaktadırlar. (Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul, İbrahim Sâib Marifetiyle, 1241, s. 127; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1290, c. I, s. 144-145; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 2. tab’ı, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1309, c. III, s. 118). Bu çalışmada, benzer şekilde, müsadere sözcüğü muhalefât zabtı tabiri için de kullanılmıştır.

³ “Osmanlı Kanunnameleri”, *Milli Tetebbu’lar Mecmuası*, c. I, sy. 3 (Temmuz-Ağustos 1331), s. 516-517.

Aşağıda görüleceği üzere, vesika üç bölümden müteşekkil olup hatt-ı hümayûn kısmı daha evvel Ahmed Refik tarafından neşredilmişti. Karal da ona atıfla söz konusu kısmı Latin alfabesine çevirmişti⁴. Literatürde vesikaya yönelik atflar, ikincil kaynaklar üzerinden, yalnızca hatt-ı hümayûn kısmına yönelik olarak yapılmaktadır⁵. Vesikanın varoluş sebebi olan takrir ile derkenâr kısımlarıysa gündeme gelmemiştir⁶. Türk Hukuk Tarihi'nin önemli konularından olan müsadere kurumuna ilişkin temel bir kaynak olması nedeniyle, vesikanın bir bütün halinde neşrine ihtiyaç duyulmuştur.

I. Vesikanın Şekli Özellikleri

Vesika, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Hatt-ı Hümayûn Fonuna, 1387/55151 numarayla kayıtlıdır. Hatt-ı hümayûn tabiri, kural olarak, padişahın kendi hattıyla yazdığı emirler için kullanılır. Bunlar, unvanına, beyaz üzerine ve telhis ya da takrir üzerine yazılanlar olmak üzere üçe ayrılırlar⁷. Çalışmaya konu olan vesika, bu sonuncu gruptandır ve "takrir üzerine hatt-ı hümayûn" örneğidir.

Takrir, bir işi yazılı olarak ilgi mercie bildiren bir belge türüdür. Bu merci padişah ya da sadrazam olabileceği gibi alt kademedeki görevlilerden biri de olabilir. Bunlar, her zaman verildikleri merci tarafından neticeye bağlanmayıp bazen bir üst mercie gönderilirlerdi. Örneğin, sadrazama sunulan bir takrire ilişkin padişahın görüşü alınmak istendiğinde sadrazam konuyu ya ayrı bir telhis düzenleyerek ya da

⁴ Ahmed Refik, "Sultan Selim-i Sâlis'de Halk ve Millet Muhabbeti (Hatt-ı Hümayunlarına Nazaran)", *Yeni Mecmua*, sy. 23 (13 Kanun-i Evvel 1917), s. 449-450; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları*, 2. bs., Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 33.

⁵ Örneğin bkz. Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsâdere, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 49 (Ağustos 1987), s. 105-106; Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsâdere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 12 (1992), s. 405; Ömer Karaoğlu, "Osmanlı Devletinde Müsâdere Uygulaması-II. Mahmut Dönemi" (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 17-18; Tuncay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsâdere Uygulamaları", *Osmanlı-Teskilat*, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VI, s. 378-379; Tuncay Ögün, "Müsâdere (Osmanlılarda)", *DİA*, İstanbul, TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, s. 68; Mehmet Karataş, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", *OTAM*, sy. 19 (2006), s. 233; Sevgi Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsâdere Uygulaması", *GÜHFD*, sy. 1-2 (2008), c. XII, s. 405; Nilüfer Alkan Günay, "Müsâderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsâdereler", *Belleten*, sy. 277 (2012), s. 799; Orhan Varan, "Osmanlı Devleti'nde 1826-1839 Yıllarında Yapılan Müsâdereler" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2013, s. 16.

⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu vesikanın bir bütün halinde çeviri yazısı ilk kez yüksek lisans tez çalışmamızda yapılmıştır. Ancak, o çalışmada hem vesikanın aidiyet problemi çözülememiş hem de tahlili buradakinden daha dar bir kapsamda yapılabilmisti. (Kalıpçı, *agt*, s. 235-237).

⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 3. bs., Ankara, TTK Yayınları, 2013, s. 172; Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. bs., İstanbul, MEB Devlet Kitapları, 1983, c. I., s. 767-768.

takririn üzerine bir derkenâr ilave ederek doğrudan padişaha sunardı. Bu derkenârda takririn kime ait olduğu ya da konusu gibi hususlar belirtilirdi. Kimi zaman derkenâr, bizim vesikamızda olduğu gibi, daha ayrıntılı bilgiler içerirdi⁸.

Açıklamalardan anlaşılacağı üzere, vesika üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar, padişahın hatt-ı hümayûnu, sadrazamın derkenârı ve defterdarın takriridir. Temelde defterdar takriri yer alır. Evvela bu kısım kaleme alınmıştır. Ardından, sadrazam belgenin sol üst yanına bir derkenâr ilavesiyle takriri padişaha takdim etmiştir. Nihayetinde, takrire ve derkenâra vâkıf olan padişah, vesikanın sağ üst kısmındaki boşluğa konuya ilişkin görüşlerini yazmıştır.

II. Vesikanın Ait Olduğu Dönemin ve Kalemin Tespiti

Vesikanın aidiyet probleminin halline geçmezden evvel birkaç sair hususa değinilecektir. Zira bir vesikanın tahlilinin sıhhati, birtakım ön şartın tamamlanmasına bağlıdır. Bunlar, vesikanın sahte olup olmadığının ve muamelesinin tamamlanıp tamamlanmadığının tespiti.

İlmen geçerli bir tahlil, ancak gerçek bir vesikanın varlığına bağlıdır. Bu ise vesikanın sahte olmamasını gerektirir. Özellikle, devlet arşivlerine intikal etmeyen vesikalar bakımından bu, önemli bir sorundur. Haksız kazanç temin isteyen bazı kimseler, zaman zaman bu tür yollara tevessül etmektedirler⁹. İncelediğimiz vesika, bu bakımdan bir problem arz etmemektedir. Nitekim hem devlet arşivinde kayıtlıdır hem de hatt-ı hümayûn kısmı, bizatihi padişah tarafından kaleme alınmıştır. Bunun yanında, kısmî olsa bile, Ahmed Refik tarafından ele alınmış olması da sıhhatine bir emaredir.

Vesikanın muamelesinin tamamlanıp tamamlanmadığının tespiti, zikrolunan fikir ya da taleplerin tatbik sahasına konulup konulmadığına dair bir karine teşkil edecektir. Mesela, üzerinde irade bulunmayan bir telhis, konunun dile getirilmiş olmasını yansıtmakla birlikte, muamelesinin tamam olmadığına delalet eder¹⁰. İncelediğimiz vesika ise, üzerinde yer alan hatt-ı hümayûn göz önünde bulundurulduğunda, bu bakımdan bir problem teşkil etmemektedir.

Bu ön incelemenin ardından, vesikanın aidiyet probleminin tetkikine geçilebilir. Bilindiği üzere, bir vesikanın ait olduğu döneme, kaleme (muharrir) ve büroya olan vukûfiyet, tahlil işini kolaylaştıracaktır¹¹. İncelediğimiz vesika, bu bakımdan etraflı bir araştırmayı gerektirmektedir. Belirtelim ki vesika, III. Selim dönemine ait-

⁸ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 214-216.

⁹ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 6. bs., İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1998, s. 32-33.

¹⁰ Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 33-34.

¹¹ Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 33-34.

tir. Hatt-ı hümayûn kısmı bizzat padişahın kaleminden çıkmıştır. Ancak, bu fonun ekserisinde olduğu gibi, tarih bilgisi içermez¹². Bu yüzden, onun var oluş sebebi olan tahririn kimin kaleminden çıktığı belirsizdir.

Tarih usulü, muharriri meçhul bir kaynağın muharririni tayinde, kaynağın bulunduğu birtakım ipuçlarından yararlanmayı öngörür. Kimi zaman ismi meçhul muharrir, diğer bazı kaynaklar yoluyla malum olan olaylara karıştığından ya da bu gibi olaylar sırasında bir makamda bulunduğu bahsedebilir. Bu halde, bahsedilen olayların vuku bulunduğu sırada zikredilen makamda kimin bulunduğu diğer bazı kaynaklar vasıtasıyla bize intikal etmiş olabilir. Bu sayede kaynağın meçhul muharriri tespit edilmiş olur¹³. Vesikamız da benzer iki ipucu sunmaktadır:

i. Sadrazam, derkenârda belgenin türünü ve kime ait olduğunu, “Defterdar Efendi kullarının tahriridir” diyerek belirtmiştir. Böylece, tahririn padişaha sunulduğu anda görevli olan bir defterdarın kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır.

ii. Tahririn muharriri “çâker-i keminelere, hâlen serîr-âra-yı mesned-i hilafet ve revnak-efzâ-yı erike-i saltanat olan rûh-i âlem efendimiz hazretleri cülûs-ı hümayunları akibinde bî-liyâkât ve istihkâk rikâb defterdârı nasb buyurdıklarında” diyerek kendisi hakkında önemli bir bilgi sunmuştur.

Netice itibarıyla, tahrir muharriri bir defterdardır ve bu defterdar III. Selim’in tahta çıktığı 11 Recep 1203 (7 Nisan 1789)¹⁴ tarihinin akabinde “rikâb defterdarlığı¹⁵” görevi de yapmıştır. Buna göre, söz konusu isim Morali Osman Efendi olmalıdır. Zira bu zât, III. Selim’in tahta çıkışının akabinde, 28 Zilhicce 1203 (19 Eylül

¹² Arşiv kataloğunda belge için, “29 Zilhicce 1210 (5 Temmuz 1796)” tahmini tarihi yazılmıştır. Ancak, doğrudan tahmini tarihi esas almak yanlış sonuçlara varmaya neden olabilir. Nitekim kimi zaman tahmini tarihle belgenin gerçek tarihi arasında önemli zaman farklılığı söz konusu olabilmektedir. Örneğin, Kocaeli mutasarrıfı Hüseyin Paşa’nın ölümünün ardından kaleme alınmış bir belge, “29 Zilhicce 1212” tahmini tarihiyle kayıt altına alınmıştır: “Kocaeli Mutasarrıfı Hüseyin Paşa muktezâ-yı irâde-i seniyeleleri üzre i’dâm olunmuş olmaktan nâşi Dağlı maddesinde vâki olan hıyaneti hakkında mucib-i siyâset olduğu beyanıyla iktizâ eden yaftası tahrîr ve maktûl-i merkûmun ser-i maktûu mahalline vaz’ olunduğu ve icrâ-yı siyâsetten mukaddem zabt-ı emvâlîçün gerek beyaz üzerine Defterdar Efendi kullarına ve gerek İznikmid ve Adabazarı’na iktizâ eden evâmiri mektûman yazılıp âmâde kılınmış olmaktan nâşi (...)”. (BOA, *HAT*, nr. 34/1699, tt. 29 Z 1212-14 Haziran 1798). Oysa arşivdeki diğer evrak, paşanın 1214 senesinde sağ olduğunu gösterir. (BOA, *HAT*, nr. 79/3299, 20 Za 1214-15 Nisan 1800; BOA, *C.ML.*, nr. 84/3892, 28 Za 1214-23 Nisan 1800). Paşanın ölümünün ardından malvarlığının zabtına ilişkin hüküm 1215 senesine aittir. (BOA, *C.ML.*, nr. 76/3470, 28 Z 1215-12 Mayıs 1801); BOA, *C.ML.*, nr. 396/16216, 20 M 1215-13 Haziran 1800; BOA, *C.ML.*, nr. 248/12380, 27 M 1215-20 Haziran 1800).

¹³ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul, Enderun Yayınları, 1985, s. 84.

¹⁴ Ahmed Vasıf, *Vâsıf Tarihi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 03383, vr. 2b.

¹⁵ “Sefer nedeniyle İstanbul’dan ayrılan defterdarın işlerini yürütmek üzere merkezde bırakılan vekili. Rikab-ı hümayun defterdârı da denirdi. (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul, Gökkubbe Yayınları, 2010, s. 545).

1789) tarihinde, selefi İsmail Efendi'nin¹⁶ azlı üzerine rikâb defterdarlığı görevine atanmıştır¹⁷. İlerleyen zamanda, 28 Şaban 1208 (31 Mart 1794) tarihinde, başdefterdar olmuştur¹⁸. Bu görevi, 27 Şaban 1209 (19 Mart 1795) tarihine kadar yürütmüştür¹⁹.

*Vasıf Tarihi'*nde ve *Tarih-i Cevdet*'te 1208 (1793-1794) senesine ait olayların anlatıldığı bölümlerde, III. Selim'in, "yetim malına taarruz olunmamasına" yönelik bir irade çıkardığı bilgisi aktarılmıştır²⁰. Vesikamız içeriğiyle örtüşen bu iradeye atfın, onun defterdar olarak görev yaptığı senenin olayları arasında zikredilişi dikkate şayandır²¹. Bu malumat, vesikanın 1208 senesinde kaleme alınmış olabileceğini gös-

¹⁶ İsmail Efendi, önceden de yürüttüğü bu göreve, 1203 senesi Cemaziyevvelinde (Ocak-Şubat 1789), o sırada rikâb defterdarı olan Mehmed Hakkı Bey'in azlinin ardından tekrar atanmıştır. (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, "Mehmed Hakkı Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sy. 18 (1 Teşrin-i Sani 1926), s. 352).

¹⁷ Atazade, *Tarih-i Lebîbâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 02158/002, vr. 128a. Buna karşın *Sicill-i Osmanî*'de, onun Zilhicce 1205 (Kasım 1791)'de rikâb defterdarı olduğu yazılıdır. (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Haz. Nuri Akbayer, Transkripsiyon: S. Ali Kahraman, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c. VI, s. 1291). Ancak, 25 Muharrem 1204 (15 Ekim 1789) tarihli bir hükümde Osman Efendi'nin rikâb defterdarı olarak zikredilişi bu bilginin yanlışlığını ortaya koyar. Hükümde Osman Efendi'nin selefinin İsmail Efendi olduğu da açıkça zikredilmiştir. (BOA, *C.M.L.*, nr. 704/28747, 25 Muharrem 1204-15 Ekim 1789).

¹⁸ Osman Efendi bu vazifeye atanmadan evvel Tersane emini idi. Selefi Hacı İbrahim Efendi'dir. (Vasıf Ahmed, *age*, vr. 57a). Osman Efendi defterdarlığa atanırken, Hacı İbrahim Efendi de, Tersane eminliğine getirilmiştir. Buna ilişkin hatt-ı hümayûn şöyledir: "Benim vezirim, defterdâr, umûr-ı mühimmeye bakmayub isti'câl eylediğim hususlarda tekâsül ve betâet ve kendi menâfi'ini mülâhaza birle rehâvet eyledim ma'lûm-ı hümayûnum olmağla şimdi defterdârı azl eyleyüb yerine hâlen Tersane emini Osman Efendi'yi defterdâr nasb idesin ve azl olunan defterdârı dahi Tersane emini idesin. Yani mansıblarını istibdâl eyleyüb ikisine gayret ve sadakat eylemelerini muhkem tenebbüh [tenbih] eylesin." (BOA, *HAT*, nr. 191/9277, 30 B 1208-3 Mart 1794). Dikkat edilirse, hattın tarihi ile *Vasıf Tarihi'*nde yer alan atama tarihi arasında yaklaşık bir aylık bir zaman farkı mevcuttur. Biz metinde, hatt-ı hümayûnun, sadrazama atamayı emretmesi, ancak emrin ne zaman tatbikata geçirildiğini yansıtmaması nedeniyle, *Vasıf Tarihi'*ndeki tarih bilgisini, Osman Efendi'nin defterdarlığı başlangıç tarihi olarak esas aldık.

¹⁹ Halil Nuri Bey, Osman Efendi'nin defterdarlıktan azil sebebini şöyle açıklamaktadır: "Şıkk-ı evvel defterdarı Osman Efendi egerçi müstakim ve sadâkatkâr ve tahsil-i emvâl-i miriyye ve te'diye-i umûr-ı defteriyeye sârif-ı iktidâr olub lâkin mühimmât-ı seferiyye ve müteferri'âtı olan mevâd cümleden ehem ve kâffe-i umura akdem iken ol hususlara sarf-ı zihn eylemeyüb bu bâbda te'kid ve ikdâm dahi müfid olmadıgından azl ve tebdili lazım geldiği (...)" (Halil Nuri, *Tarih-i Nuri Bey*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, nr. 00239, vr. 34a-b). Cevdet Paşa, Osman Efendi'yi uzunca methettikten sonra, onun azlediliş nedenini ve azlini bildirip yerine atanan Şerbetçizade Damadı Mehmed Emin Efendi'nin umûr-ı mâliyenin müşkilâtı altında ezilerek istifaya mecbur kaldığını ifade etmektedir. (Cevdet Paşa, *age*, c.VI, s. 156-157).

²⁰ Vasıf Ahmed, *age*, vr. 55^b-56^a; Cevdet Paşa, *age*, c.VI, s. 124-125.

²¹ Gerçi söz konusu aktarımlar, ne emrin çıkış tarihini tam olarak vermekte ne de bu emrin defterdarın takriri üzerine çıkarıldığına dair bir veri sunmaktadır. Bunun yanında, *Vasıf Tarihi'*nde konunun geçtiği yerden bir varak sonrasında, "azl-i defterdar-ı şıkk-ı evvel" başlığı altında, Hacı İbrahim Efendi'nin defterdarlıktan azl edilip Tersane eminliğine ve Tersane emini Morali Osman Efendi'nin defterdarlığı atandığı yazılıdır. (Vasıf Ahmed, *age*, vr. 57a). Her ne kadar iradeye

terir²². Moralı Osman Efendi o sene, Şaban ayının 28'inde göreve başlamıştır. Şu halde vesika, kuvvetle muhtemel, 28 Şaban 1208 (31 Mart 1794)-29 Zilhicce 1208 (28 Temmuz 1794) tarih aralığına aittir.

Elde edilen netice, sadrazam derkenârının aidiyeti hakkında bir tahmine de imkân tanımaktadır. Buna göre, derkenâr kuvvetli bir ihtimalle, sadrazam Melek Mehmed Paşa'nın (ö. 1802) kaleminden çıkmıştır²³. Zira bu zât, 12 Ramazan 1206 (4 Mayıs 1792)-25 Rebiülevvel 1209 (20 Ekim 1794) tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır²⁴.

III. Vesikanın Temeli Olan Takririn Muharriri Defterdar Moralı Osman Efendi

Osman Efendi, bugün Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Mora yarımadasındadır. Bu yüzden Moralı nisbesiyle anılır²⁵. Osmanlı Devleti'nde önemli hizmetler ifa etmiş bir aileye mensuptur. Babası, 18. yüzyıl devlet adamı, şair ve münevverlerinden Süleyman Penah Efendi'dir (ö. 1786)²⁶. İlk daimî Türk sefiri Yusuf Ağâh Efendi (ö. 1824), kardeşidir²⁷. İlk daimî Paris sefiri Moralı Seyyid Ali Efendi de (ö. 1809),

---

ilişkin bilginin defterdar Hacı İbrahim Efendi'nin azline dair bilgiden evvel verilmesi akla soru işareti getirir de bu zat rikâb defterdarlığı yapmamıştır. (Mehmed Süreyya, *age*, c. III, s. 757). III. Selim'in cülûsunun ardından rikâb defterdarlığı ve sonrasında başdefterdarlık yapan, Osman Efendi'nin dışında, bir başka isme tesadüf olunmamaktadır. (Mehmed Süreyya, *age*, c. VI, s. 1797).

- ²² Halil Nuri Bey'in 1209 Muharremi (Ağustos 1794) tarihinden itibaren vuku bulan olayları kaleme aldığı eserinde, Defterdar Osman Efendi'nin takriri üzerine o yıl nizam verilen meseleler zikredildiği halde, bizim vesikamız içeriğine benzer bir husustan söz etmemesi de bu savımızı destekler niteliktedir. (Halil Nuri, *age*, vr. 1^a-34^a).
- ²³ Melek Mehmed Paşa'nın hayatı hakkında bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, *age*, c. IV, s. 1081-1082.
- ²⁴ Cevdet Paşa, *age*, c. V, s. 270-271; c. VI, s. 140.
- ²⁵ Mehmed Süreyya, *age*, c. IV, s. 1291. Akrabasından bir Moralı Osman Efendi (ö. 1831) daha vardır. O, Selimiye Camii bina eminliği ve Üsküdar Kışlası bina eminliği vazifelerinde bulunmuştur. (Mehmed Süreyya, *age*, c. IV, s. 1292; Aliye Öten, "Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşâ Faaliyetleri" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 111, 120, 188).
- ²⁶ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Abbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 363; Mehmed Süreyya, *age*, c. V, s. 1550-1551; Aziz Berker, "Mora İhtilali Tarihiçesi", *Tarih Vesikaları*, c. II, sy. 7 (Haziran 1942), s. 63-64; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Yayın Kurulu: E. Erverdi, M. Kutlu, İ. Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998, c. VIII, s. 69; Cahit Telci, "Bir Osmanlı Aydınının XVIII. Yüzyıl Devlet Düzeni Hakkındaki Görüşleri: Penah Süleyman Efendi", *Osmanlı*, Ed. G. Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VII, s. 178-179; M. Cunbur, "Penah", *Türk Dün-yası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2007, c. VII, s. 233.
- ²⁷ Osman Efendi'nin bir erkek kardeşi daha vardır. Süleyman Penah Efendi'nin vefatının ardından zeametinin oğullarına tevcih olunması ve miriye borcu olup olmadığı anlaşılana kadar hanesinin

eniştesidir²⁸. Osman Efendi, Mustafa Paşa adlı bir zatın kızıyla evlenmiştir²⁹. Derviş Efendi (ö. 1831-1832) adında, kendisi gibi hâcegândan olan, bir oğlu vardır³⁰.

mühürlenmesi hakkında kaleme alınan bir telhiste bu şöyle ifade olunmuştur: "(...) Süleyman Penah Efendi hulûl-i ecel-i mev'udıyla irtihâl-i dâr-ı ahiret idüb üç nefer oğulları olmağla iki neferi hâcegânı-ı Divân-ı Hümâyûndan otuzar yaşlarını mütecâviz ve bir neferinin sinni tahminen derece-i işrine mütenâhiz idüğü (...)" (BOA, *HAT*, nr. 1451/64, t.t. 29 Z 1200-23 Ekim 1786). Yusuf Ağâh Efendi'nin hayatı hakkında bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, "Türkiyenin İngiltere Nezindeki İlk Elçileri", *Akşam*, 23 Nisan 1951, s. 4; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1968, s. 15; Sinan Kunalalp, "İlk Daimi Türk Sefiri Yusuf Ağâh Efendi", *Hayat Tarih Mecmuası*, c. II, sy. 9 (1 Ekim 1968), s. 10; "Ağâh Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1989, c. I, s. 198; Mehmed Süreyya, *age*, c. V, s. 1685-1686; Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe-The Embassy of Yusuf Ağah Efendi to London*, 1. bs., İstanbul, The Isis Press, 2010, s. 47-49.

²⁸ Hayatı ve sefaretı hakkında bilgi için bkz. Ahmed Refik, "Moralı Ali Efendi'nin Paris Sefâreti", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, sy. 18 (1 Şubat 1328), s. 1120-1138; Kemal Beydilli, "Seyyid Ali Efendi", *DİA*, c. XXXVII, s. 45-47; Maurice Herbet, *Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi Moralı Esseyit Ali Efendi*, Çev. Erol Üyepazarıcı, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997. Seyyid Ali Efendi'nin *Sefâretnâmesi*, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın 20-24. sayılarında yayınlanmıştır.

²⁹ Osman Efendi'nin evliliğine dair bilgi, Tersane eminiyken, kayınpederini ziyaret için istediği izne ilişkin olarak kaleme alınan bir tezkirede yer almaktadır. Burada kayınpederi, "Tekfurdağı'nda ikamete memur saâdetlü Mustafa Paşa hazretleri" şeklinde ifade olunmuştur. (BOA, *HAT*, nr. 240/13401, t.t. 29 Z 1207-7 Ağustos 1793). Bu bilgiden hareketle, söz konusu ismin, bir ihtimal Seyyid Hacı Mustafa Paşa olabileceği söylenebilir. Zira bu zat, tekaüde ayrıldıktan sonra, Tekfurdağı'nda ikamet eder iken vefat etmiştir. Malvarlığı hakkında ne surette hareket edileceğinin tartışıldığı vesikada, paşanın vüzerâ-yı ızândan olmasına karşın servet sahibi olmadığı ve tekaüde ayrıldığından beri kendisine bağlanan aylıkla yaşamını sürdürdüğü ve birçok masrafının da damadı tarafından karşılandığı belirtilmiştir. Bahse konu damadın, Osman Efendi olması, ihtimal dâhilindedir: "Tekfurdağı'nda mütekâiden ikâmet üzere olan kaymakâm-ı esbak Seyyid el-Hâc Mustafa Paşa bu defa hulûl-i ecel-i mev'udıyla irtihâl-i dâr-ı bekâ etmiş olduğu ol tarafdân bâ-tahrîrât ihbâr olunub müşârunileyh mukaddemâ eyâlât ve elviye zabt etmiş vüzerâ-yı ızândan ise dahî ashâb-ı servet ve yesârdan olmamağla Tekfurdağı'nda tekâüden ikâmet edeliden berû taraf-ı Devlet-i Aliyeden tayin buyurulan mâhiye maaş ile dairesini idare ve ekser masârafını damadı ru'yet eder makûleden olmaktan nâşi ma'rifet-i şer'le ol tarafta tahrîr olunmak üzere olan yanında mevcud eşyası görölmek için bu taraftan hafîfü'l-me'üne bir mübâşir tayin ve eğer cânib-i mîriye deyni zuhür eder ise zuhür edecek deyni mikdârı muhalledfâtü cânib-i mîriden zabt olunması hususu muvâfik-ı irâde-i şâhâneleri buyurulur ise fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velinimetim efendim padişahım hazretlerindir" (BOA, *HAT*, nr. 207/10884, 19 Ca 1211-20 Kasım 1796).

³⁰ Osman Efendi'nin kardeşi Yusuf Ağâh Efendi, ilk daimi elçi olarak Londra'ya giderken maiyetinde, Avrupa'ya dil tahsili için giden ilk Türk talebeler olan Mehmed Derviş Efendi ile Mehmed Tahir Efendi de bulunuyordu. (Yusuf Ağâh Efendi'nin maiyeti hakkında bilgi için bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Ağah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London", *OTAM*, sy. 5 (1994), s. 406). Bunlardan Mehmed Derviş Efendi'nin Moralı Osman Efendi'nin oğlu olmasının pek muhtemel olduğu belirtilmektedir. Mehmed Derviş Efendi, elçiliğin ataşesi ve hazinedarı olarak atanmıştır. (Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaret-namelerin Kaynak Defteri [Değeri]", *OTAM*, sy. 7 (1996), s. 323). Hakikaten Osman Efendi'nin hâcegândan Derviş Efendi isminde bir oğlu vardır. Onun hayatı hakkında bilgi için bkz. Meh-

Osman Efendi, eşi az yetişir, âlim ve fâzıl bir devlet adamıydı³¹. Maliyeden yetişip başhalifelik, defterdar mektupçuluğu, rikâb-ı hümayûn defterdarlığı, Tersane emînliği, başdefterdarlık, nişancılık, çavuşbaşılık, sadaret kethüdalığı, defter emînliği, Esmâ Sultan kethüdalığı, rikâb-ı hümayûn kethüdalığı, kereste gümrüğü nâzırlığı ve Saruhan nâzırlığı gibi birçok önemli görevlerde bulundu³². İki kez defterdarlık yaptı.

med Süreyya, *age*, c. II, s. 411. Osman Efendi'nin hâcegân-ı Divân-ı Hümayûndan olduğuna dair bilgi, yukarıda dn. 27'de kısmen aktarımda bulunduğumuz telhiste zikrolunmaktadır.

³¹ Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 9. Osman Efendi'nin faziletine dair anlatılan bir menkıbe şöyledir: "Moralı Osman Efendi değerli bir devlet adamı idi. Buna mukabil de ağır ve vekarlı idi. Bu sebeble Halet Efendiye riyakârlık etmezdi. O da onu durmadan en fena yerlere tâyin ederdi. Bir gün İzzet Molla, Halet Efendi'nin yanında iken, Moralı Osman Efendinin geldiğini haber verdiler. Derhal Halet Efendi merdiven başına koşarak, hürmetkârane bir şekilde Osman Efendiye karşıladı. Ona fazlasıyla hürmet gösterdi. Osman Efendi gidince İzzet Molla dayanamıyarak: 'Efendim, bu adama etmediğin fenalık kalmadı. Şimdi bu şekilde iltifata sebep nedir?' Halet Efendi: 'Ben bu adama çok fenalık ettim. Ne yapayım ki, onun tavrında bir Osman Efendilik var, onu bir türlü alamıyorum. Onu görünce itibara mecbur oluyorum' demiştir." (Enver Behnan Şapolyo, *Türk Menkıbeleri*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1964, s. 207-208). Bu değerli devlet adamıyla uğraşan yalnızca Halet Efendi olmamıştır. Eniştesi Seyyid Ali Efendi'nin Avrupa'ya gönderilmesinin arka planında dönemin reisü'l-küttâbı ile Osman Efendi'nin arasının bozuk olmasının yattığı rivayet olunur. (Herbette, *age*, s. 9). Osman Efendi'nin sağlam karakterini ve nüfuzunu yansıtan şu olayı da aktaralım: III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından IV. Mustafa'nın adamları eski padişahın öldürülmesi fikrine kapılmışlardı. Rusçuk yârânı ise eski padişahı tekrar tahta çıkarmak için mücadele ediyorlardı. İşte böyle bir ortamda, dönem Hazine vekilli Nezir Ağâ'nın eski padişahın öldürülmesinden bahsetmesi üzerine, sadaret kethüdası Osman Efendi, yeniçeri ağasına gizlice "Genç Osman'ın kanı henüz ocaktan silinmedi. Sakının... sonra Allah'ın lanetine uğrarsınız" şeklinde bir haber göndermiştir. Böylelikle, eski padişahın katli fikrinin ordu tarafından benimsenmesine engel olduğu belirtilir. (Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, c. V, s. 2823).

³² Hayatı hakkında bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, *age*, c. IV, s. 1291; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Gen. Yay. Yön.: A. Benk, İstanbul, Interpress Basın ve Yayıncılık, t.y., c. XVII, s. 8924. *Sicill-i Osmânî*'de Osman Efendi'nin 11 Ramazan 1233'de (1 Temmuz 1818) vefat ettiği yazılıdır. (Belirtelim ki, çalışmamızın genelinde esas aldığımız Akbayan'ın hazırladığı *Sicill-i Osmânî*'de ölüm yılı sehven 1232 olarak yazılmıştır. (Mehmed Süreyya, *age*, c. IV, s. 1291). Ancak, eserin aslında, Osman Efendi'nin 1233'te öldüğü yazılıdır. (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâbir-i Osmâniye*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1311, c. III, s. 441). Bununla birlikte, Osman Efendi'nin *Veba Risalesi* nüshalarından birinde "müellifin tarih-i vefâtı 1227 Ramazan (1812 Eylül-Ekim)" şeklinde bir not vardır. (Osman b. Süleyman Penah, *el-Mâûn fî-Meselleti't-Tâûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, nr. 02920, iç kapak). Bunun dışında, hayatına dair kaynaklarda, Osman Efendi'nin doğum tarihi hakkında bir bilgiye de rastlamadık. Ancak, babası Süleyman Penah Efendi'nin ölümünü üzerine, 1200 (1786) senesinde kaleme alınmış bir telhiste, Osman Efendi'nin o tarihte, otuz yaşını geçkin olduğu yazılıdır. Bu bilgi, tahmini de olsa, Osman Efendi'nin doğum tarihi hakkında bir fikir vermektedir. Bundan yola çıkarak Osman Efendi'nin gerek takriri kaleme aldığı ve gerekse vefat ettiği, aşağı yukarı kaç yaşlarında olduğuna dair bir tahmin yürütmek mümkündür: "(...) Üç nefer oğulları olmağla iki neferi hâcegân-ı Divân-ı Hümayûndan otuz yaşlarını mütecâviz (...)" (BOA, *HAT*, nr. 1451/64, t.t. 29 Z 1200-23 Ekim 1786). Vesika tahmini tarihli olsa da, Süleyman Penah Efendi'nin 1200 (1786) senesinde öldüğü bilgisi, diğer kaynaklardan doğrulanmaktadır. (Ahmed Vâsif Efendi, *age* (1994), s. 363; Mehmed Süreyya, *age*, c. V, s. 1551). Osman Efendi, farklı vazifelerdeyken, birçok önemli hizmetler görmüştür. Dağlı eşkıyasının iskânında; Fransızların Mısır'ı işgal etmesi karşısında, Devlet-i Aliye'de bulunan Fransızların malvarlıklarının müsaderesi sürecinde; Fransız

Özellikle mali işlerde büyük muvaffakiyetler gösterdi³³. Bunun yanında, o sıradan bir devlet adamı değildi. Veba hastalığına ilişkin olarak, *el-Mâûn fi-Meseleti't-Tâûn* adlı bir eser kaleme almış olması bunu en güzel bir biçimde yansıtır. Müellifin, “ehâdis-i şerîfe ve akvâl-i fukahâ”ya müracaatla ortaya koyduğu bu eser, onun içtimaî ve şer’î duyarlılığına işarettir³⁴. Şüphesiz ki, onun bu girişiminde, babasını vebadan kaybetmiş olmasının etkisi büyüktür³⁵.

Osman Efendi’nin vurgulanması gereken en önemli özelliği ıslahatçı kişiliğidir. Bu konuda babasının izinden gittiği söylenebilir. Nitekim Süleyman Penah Efendi’nin *Mora İhtilalinin Tarihçesi* ya da *Penah Efendi Mecmuası* olarak bilinen eseri, bir yönüyle ıslahat raporu niteliğindedir³⁶. Osmanlı Devleti’nin muhtelif devirlerinde, kimi zaman padişahın isteği üzerine kimi zamansa böyle bir istek olmaksızın, devlet adamları ıslahat hakkındaki görüşlerini rapor ederek padişaha sunmuşlardır³⁷. Her ne kadar Süleyman Penah Efendi’nin ıslahata ilişkin düşüncelerini padişaha takdim edip etmediği meçhulse de oğlunun bunda muvaffak olduğuna şüphe yoktur³⁸. Zira III. Selim’in emrine binaen devlet nizamına dair layiha sunan yirmi iki kişiden biri zamanın Tersane emini Osman Efendi idi³⁹. Maahaza, onun ıslahatçı

---

işgalinin son bulmasının ardından Mısır’ın yeniden nizama sokulmasında aldığı görevler bunlara misaldir. (BOA, *HAT*, nr. 44/2211, t.t. 29 Z 1217-22 Nisan 1803; BOA, *HAT*, nr. 134/5538, 30 Ca 1213-9 Kasım 1798; BOA, *HAT*, nr. 155/6501, 8 Ca 1216-16 Eylül 1801).

³³ Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 9.

³⁴ Osman b. Süleyman Penah, *el-Mâûn fi-Meseleti't-Tâûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 01370, vr. 2^a-2^b. Herbette eserinde, Osman Efendi’nin vebaya ilişkin bir kitap yazdığından bahseder. Eserin mütercimi ise böyle bir bilginin ne *Sicill-i Osmanî*, ne de *Osmanlı Müellifleri* adlı eserlerde yer almadığını ve mesleği itibarıyla da Osman Efendi’nin vebaya ilişkin bir kitap yazma olasılığının neredeyse hiç yok gibi olduğunu, not düşmüştür. (Herbette, *age*, s. 17-17/dn.). Ancak, belirttiğimiz üzere, Osman Efendi için tıbbî cihetinden ziyade, şer’î cihetinde kalem oynatmaktadır. Çalışmasında, muteber kitaplara başvurarak, özellikle veba hastalığının buluşçısı olup olmadığı hususunu, hadisi şerifler ve fukahanın görüşleri doğrultusunda, ortaya koymayı amaçlamıştır. Kitabın yazılış amacını ve usulünü kendisi şu şekilde ifade etmektedir: “(...) Bu abd-i kembidâ’a Osman b. Süleyman Penah, emîn-i Dârü’s-Sına’a, bu babda, yani tâûn ve vebanın sârî olub olmadığını ve def-i vahşet için firârın cevâz ve adem-i cevazında ehâdis-i şerîfe ve akvâl-i fukaha ne vechile olduğunu kütüb-i mu’tebereye müracaat ile tettebü’ ve istikrâ idüb zaferiyâb olduğum akvâl-i sahihayı işbu mecele-i celileye derc ve tebyîn ve nâmını *el-Mâûn fi-Meseleti't-Tâûn* tesmiye ve tayin eyledim. Hasebü’l-beşeriye vâkî olan sehv ve hatasını tashih ve bu abd-i âcizi hayr dua ile yâd edenleri Cenâb-ı Hak korktuklarından emin eyle[ye]. Âmin bi-Muhammedi’l-Emîn (...).” (Osman b. Süleyman Penah, *age*, vr. 2^a-2^b).

³⁵ Ahmed Vâsîf Efendi, *age*, s. 363; Mehmed Süreyya, *age*, c. V, s. 1550-1551.

³⁶ Berker, *agm*, s. 63-64. Eserin, tamamına *Tarih Vesikaları* dergisinin şu sayılarından ulaşılabilir: c. II, sy. 7, s. 63-80; c.II, sy. 8, s. 153-160; c. II, sy. 9, s. 228-240; c. II, sy. 10, s. 309-320; c. II, sy. 11, s. 385-400; c. II, sy. 12, s. 473-480.

³⁷ Telci, *agm*, s. 178.

³⁸ Süleyman Penah Efendi’nin eserini padişaha takdim edip etmediğinin meçhul olduğu bilgisi için bkz. Telci, *agm*, s. 179.

³⁹ Osman Efendi’nin ıslahat hakkındaki düşünceleri, diğer layiha sahiplerine benzer biçimde, askerî alana ilişkindir. (Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 9, 31, 38; Enver Ziya Karal, “Nizam-ı Cedid’e

tarafı yalnızca bunlardan ibaret değildir. Osman Efendi, nizama muhtaç gördüğü meseleleri etraflıca tahkik ve akabinde problemin halline ilişkin fikirlerini bir takrirle ilgili mercilere nakletmesiyle de meşhurdur⁴⁰. Sözgelimi, hicrî sene ile malî sene arasındaki farktan kaynaklanan “tefavüt-i hasene⁴¹”nin hesabındaki süregelen hata, onun girişimiyle düzeltilmiştir⁴². Emvâl-i atıyye ve mevkûfenin düzene konulması da onun işlerindedir⁴³. İlk defterdarlık dönemine ait bu iki örnek, hazineye büyük yarar sağlamıştır. Nitekim Cevdet Paşa, mali işlerdeki başarısını methettiği bu zât için: “Vazife-i memuriyetini ifa edebilmek ve gerek nezd-i devlette ve gerek enzâr-ı enâmda mesuliyetten tahlis-i girîbân etmek için hazinenin hakkı olan hususlarda akçe sektirmezdi.” demiştir. Elbetteki, onun bu hususiyeti istikametine ve ehliyetine delildir. Müverrihlerin, ondan bahsederken, “Emanetleri ehline veriniz⁴⁴” mealindeki ayetin hikmetine bir misal olduğuna dair yaptıkları vurgu, bu konuda başka söze hacet bırakmamaktadır⁴⁵.

Dair Layihalar”, *Tarih Vesikaları*, c. II, sy. 12, s. 424-425). İlerleyen dönemde, Humbaracı ve Lağımçı ocaklarının nizamına ilişkin kanun hazırlanması işi gündeme gelmiştir. Meclis-i Meşverette “dâhil-i meşveret olan ricâl-i Devlet-i Aliye’den bu makule kavânin ve şerâitîn usûl ve fûru’unu kaleme almağa kâdir” birinin vazifelenendirilmesi görüşülmüştür. Bunun üzerine sadrazam, bir telhisle bu işte sâbık Tersane emini Osman Efendi’nin vazifelenendirilmesini teklif etse de, padişah başka münasip bir ismin tayinini emretmiştir. Söz konusu telhis, Osman Efendi’nin Meşveret Meclisi’ne katılan devlet adamları arasında yer aldığı ve isminin “bu makule kavânin ve şerâitîn usûl ve fûru’unu kaleme almağa kâdir” olma kıstası doğrultusunda gündeme geldiğini göstermesi itibarıyla dikkate şayandır. (BOA, *HAT*, nr. 187/8832, t.t. 1 R 1211-4 Ekim 1796). Neticede, halen Bâb-ı Âli’de Amedî olan Atıf Efendi bu iş ile vazifelenendirilmiştir. (BOA, *HAT*, nr. 186/8795, 11 R 1211-14 Ekim 1796). Burada aktardığımız belgelerden ilkinde Arşiv’de 29 Z 1211-26 Haziran 1797 tahmini tarihi verilmiştir. Ancak, ikinci belgenin içeriğinden, ilk belgeden daha sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden, tahmini tarih olarak ikinci belgeden 10 gün öncesini verdik.

⁴⁰ Nitekim Halil Nuri Bey’in, onun nizam verdiği bir konuyu aktarıırken kullandığı “hâlâ mesned-nişîn-i câh-ı istîfâ olan Osman Efendi gereği gibi gene ve hakikatıyla mülâhaza ve müzâkere ederek zâhire ihraç etmekle suret-i nîzâmı taraf-ı mûmâ-ileyhten Bâb-ı Âli’ye takrir (...)” ifadesindeki “gene” sözcüğü dikkat çekicidir. (Halil Nuri, *age*, vr. 16b- 17a-b).

⁴¹ “Hicrî sene ile Mâlî sene arasındaki on gün ve yirmi bir saatlik farktan meydana gelen varidat (gelir) farkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu fark Hicrî senenin 354 gün 8 saat 48 dakika, Malî senenin ise 365 gün 8 saat 5 dakika olmasından ileri geliyordu. Maliyece mukataalar Hicrî sene üzerine ihale edilir ve bu iki sene arasındaki farka isabet eden kısım ayrıca alındığından bu farka ‘Tefavüt-i Hasene’ denilirdi. (Pakalın, *age*, c. III, s. 434).

⁴² Halil Nuri, *age*, vr. 16^b- 17^{a-b}; Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 150-153; Pakalın, *age*, c. III, s. 209.

⁴³ Birtakım devlet görevlilerine, Ramazan aylarında mevkuf adıyla ihsanda bulunulurdu. Ramazan bayramı sonrasındaki tevcihâtta da birtakım atıyye dağıtılması adettendi. Ancak, bunların bir karşılığının olmaması hazineyi zarara uğrattıyordu. Osman Efendi’nin girişimiyle, bunların karşılığının İrâd-ı Cedid Hazinesinde mahfuz ve mevcut bulunmasını sağlandı. (Halil Nuri, *age*, vr. 22b-23a-b; Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 154-155).

⁴⁴ Nisa 4/58.

⁴⁵ Halil Nuri, *age*, vr. 16^b-17^a; Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 154.

Vazifesini hakkıyla eda etmeye çalışan bu zât, gerek kanun ve gerekse şer‘a muvafık hareket etmeye çabalamıştır. Bunun en bariz misallerinden biri, çalışmamıza konu vesikaya temel olan takrirdir. O, kanunun ifadesiyle, bir yandan “bi’l-cümle mâl-i beytûlmâl-i tahsîl ve hazîneyi tekmîl” ile iştigal ederken, diğer yandan “emvâl-i yetâmâdan hazîne-i âmireyi sıyânet ve beytûlmâl-i müslimîni mâl-i harâmдан himâye” etmekle meşgul olmuştur⁴⁶. Vazifesinin şer‘î cihetine olan vukûfiyeti ve bu işteki gayreti vesikanın muhtevasından anlaşılmaktadır.

IV. Vesikanın Muhtevası

Evvelden belirtildiği üzere, vesika üç bölümden müteşekkildir. Bu yüzden, her bir bölümün muhtevasını ayrı başlıklar altında ele almak uygun düşecektir. Bu gerçekleştirilirken, vesikanın oluşum sürecine paralel (kronolojik) bir sıralama yöntemi takip edilecektir.

A. Defterdar Moralı Osman Efendi'nin Takriri

1. Takririn Başlangıcı

Osman Efendi, oldukça çarpıcı ve hassas bir noktaya temas ederek söze başlamıştır. Bu nokta yetim malı konusudur. İleride görüleceği üzere, bu hassas konu, hatt-ı hümayûnun başlangıcında da zuhur edecektir. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'de yetim malına el uzatmak bir tarafa, ona yaklaşmak dahi katiyetle yasaklanmışken, uzun bir müddetten beri, vefat eden zenginlerin malvarlıklarına, mîrînin müzayakası bahane edilerek el konulmaktadır. Bu ise, Kur'an-ı Kerim'in “ferâiz”e ilişkin hükümlerinin tatbikine engeldir⁴⁷. Bu şekilde, yetim malı-ferâiz ve müsadere arasında kurulan bir ilişkiyle konuya giriş yapılan takrirden sırasıyla, aşağıdaki şekilde başlıklandırdığımız, şu konulara değinilmiştir.

2. Muhallefât Zabıtının Ortaya Çıkış Gerekçesi

Osman Efendi, takririn devamında, Osmanlı Devleti'nde muhallefât zabtlarının varoluş gerekçesini ortaya koymaktadır. Buna göre, esasında muhallefât zabtları, ya üzerinde mukataa olan vezirler ve devlet adamları ile beytûlmâl muamelesi olan

⁴⁶ Metindeki alıntılar, Tevki-i Abdurrahman Paşa Kanunnamesinin defterdarın görevlerine ilişkin bölümündendir. Bkz. “Osmanlı Kanunnameleri”, s. 516-517.

⁴⁷ Ahmed Refik, hatt-ı hümayûnu aktarmadan hemen önce, burada ifade olunanlara paralel bir biçimde, defterdarın mîrînin müzayakası dolayısıyla gerçekleştirilen özensiz muhallefât zabtı uygulamalarının Kur'an-ı Kerim hükümlerine aykırı olduğunu açık delillerle ispat ettiğini belirtmiştir. (Ahmed Refik, “Sultan Selim-i Sâlis'de Halk ve Millet Muhabbeti (Hatt-ı Hümayunlarına Nazaran), s. 449).

“cizyedâr⁴⁸,” “mültezim⁴⁹” ve “âmil⁵⁰” gibi memurların ya da mirasçı bırakmadan ölenlerin, vefatlarının ardından söz konusu olurdu. İlk gruptakilerde, ölenin devlete olan borcunun tahsili amaçlanırdı. Kayıtlardan devlete borçları olup olmadığı yoklanırken, malvarlığının telef edilmesinin önüne geçmek için, zabt ve tahrir işlemleri gerçekleştirilirdi. Tahkikat neticesinde bir borç ortaya çıkarsa bu, ölenin muhallefâtından, evleviyetle, tahsil edilirdi. İkinci gruptakilerde ise amaç mirasçısı olmayan terekelerin beytûlmâle aktarımıydı⁵¹.

3. Muhallefât Zabtı Usulünün Yozlaşması

Osman Efendi, tahririn devamında bu aslı gayeden ne surette uzaklaşıldığını dile getirmiştir. Buna göre, zamanla ölenin mirasçısı ya da devlete borcu olup olmadığına bakılmaz olmuştur. Devlet adamı, mültezim, esnaf ayırt edilmeksizin, biraz zengin olanların muhallefâtlarına el konulmaya başlanmıştır. Bu ise, yetimlerin hiçbir şaysız gözü yaşlı kalmalarına ve borçluların mahkeme kapılarında perişan olmalarına neden olmuştur. Öyle ki, babalarının malvarlığı zabt edilip aç ve muhtaç kalan yetimlerin, bir tepki olarak anneleri tarafından, “bu yetimin mevrûs malını bütün mîrîden zabt eylemişsiz, şimdi aç ve muhtaç kaldı, bari bu yetimi dahi alın” feryadıyla defterdarların önlerine fırlatıldığı vakidir. Osman Efendi, bizzat müşahede ettiği bu çarpıcı tabloyu, böylelikle yansıtmıştır.

4. Gayrimeşru Muhallefât Zabtlarının Zararları

Problemin farkında olan Osman Efendi, tahririn devamında, gerek rikâb defterdarlığı ve gerekse el-ân yürüttüğü defterdarlık vazifelerinde, hazinenin yetim maldan muhafazasına ve hak sahiplerinin mağdur edilmemesine gayret sarf ettiğini ve bunun hem padişaha hayır duaya sebep, hem de devlete idarî ve malî birçok faydayı havi bir iş olduğunu belirtmiştir. Şöyle ki, hesabına göre, bir hassasiyet gözetilmeksizin gerçekleştirilecek muhallefât zabtlarından elde edilecek gelir en fazla bin kesedir. Bu ise, hazineye pek bir yarar sağlamayacaktır. Aksine ilahî emir ve rızaya aykırı bir iş

⁴⁸ Hristiyan tebaadan alınan cizyeyi toplamakla görevli memura verilen isimdir. (Pakalın, *age*, c. I, s. 303; Yılmaz, *age*, s. 99).

⁴⁹ “Bir köy veya kasabanın devlet varidatını (gelirini) deruhde ve iltizam edip buna mukabil hazineye maktuan para veren kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir.” (Pakalın, *age*, c. II, s. 614).

⁵⁰ “Halife, hükümdar ve emir tarafından emvâlin alınması işine memur edilen kimsenin unvanıydı.” (Pakalın, *age*, c. I, s. 57).

⁵¹ Devletin bu tavrı feraiz kurallarından kaynaklanır. Buna göre mirasçısı olmayanların terekeleri beytûlmâle kalır. Ölenin ardında yalnızca eş bıraktığı ya da tereke miktarından az vasiyeti olduğu hallerdeyse, bunlara ait belirli paylar çıkarıldıktan sonra geriye kalan beytûlmâle konulur. Beytûlmâlin terekelere bu suretle el koyması mirasçılık ilişkisinden değil, bunların sahipsiz, zayı mal hükmünde olmasındandır. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, Bilmen Yayınevi, t.y., c. V, s. 326; Ali Himmet Berki, *Miras ve Tatbikat*, İstanbul, Üçler Basımevi, 1947, s. 107).

olarak kalacak ve muhtemelen devletin başına birçok masraf açacaktır. Osman Efendi bu kısmı, yetim malının hazinenin bereketini giderdiği ve onun ziyanına sebep olduğunu belirterek bitirmiştir.

Burada, Osman Efendi'nin ısrarla vurguladığı, hatt-ı hümayûna da yansıyan, yetim malı-beytülmâl ilişkisini biraz etraflıca ele almak yerinde olacaktır. Zira takirde, gayrimeşru muhalledât zabtlarının karşısında ileri sürülen en kuvvetli argüman bu cihetten sudur etmektedir. Bir kere defterdarın bu bakışı kanuna ve şer'â muvafıktır. *Tevki'-i Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'*nde, defterdarın hazineyi yetim malı ve haram maldan muhafaza etmekle vazifeli olduğunun yazdığını yukarıda beyan etmiştik. Fıkıh literatüründe de yetimin korunup gözetilmesi konusunda ciddi bir hassasiyet vardır⁵². Öyle ki, bu koruma ve gözetme mükellefiyetine yetimin malları da dâhildir⁵³. Kur'an-ı Kerim, yetim malını haksız yere yemek bir yana, ona meşru olmayan bir surette yaklaşmayı dahi yasaklanmıştır⁵⁴. Haksız yere yetim malı yemeyi, ateş yemekle bir tutmuştur⁵⁵. Hz. Peygamber de, yetim malı yemeyi insanı helak edici büyük günahlar arasında saymıştır⁵⁶. Nassların kat'î tavrı karşısında, yetim malına

⁵² Fıkıhta yetimin durumuna ilişkin şu çalışmalara müracaat olunabilir: İbrahim Kafı Dönmez, "Yetim", *İA*, 1.bs., Eskişehir, MEB Yayınları, 1997, c. XIII, s. 401; Abdüsselam Arı, "Yetim", *DİA*, c. XLIII, s. 501; Mehmet Şirin Ayrıl, "Kur'an'ın Yetimlere Bakış Açısı" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007; Nurullah Eski, "Hak ve Sorumlulukları Bakımından İslam Hukukunda Yetimler" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007; Hüseyin Ertuç, "İslam'da Yetimlerin Hukuki Statüsü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31 (2009), s. 127-150; Vecdi Akyüz, *İslam'da Yetim Hakları ve Sorumluluklarımız*, 6. bs., İstanbul, İnsani Yardım Vakfı, 2010; Leyla Batchaeva, "İslam Hukukunda Yetimin Malının Korunması ve Kullanılması" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013; İbrahim Canan, *Allah'ın Çocuklara Verdiği Haklar-Haksız Değilim*, İstanbul, Işık Yayınları, 2014.

⁵³ Konuya ilişkin Kur'an ve Sünnette yer alan hükümler için bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Abkâm Âyetleri Tefsiri*, Tercüme: M. Beşir Eryarsoy, 1. bs., İstanbul, İşaret Yayınları, 2005, s. 149-152; Batchaeva, *agt*, s. 37-49; Muhammed Ali Sabûni, *Kur'an-ı Kerim'in Abkâm Tefsiri*, Tercüme: Mazhar Taşkesenlioğlu, İstanbul, Şamil Yayınevi, 2012, c. I, s. 403-414; Vecdi Akyüz, "Yetim Malı Yemek", (Çevrimiçi) <http://www.yenisafak.com.tr/lyazarlar/vecdiakyuz/yetim-mali-yemek/1200>, 8 Aralık 2014.

⁵⁴ Enam 6/152.

⁵⁵ Nisa 4/10. Konuya ilişkin bir hadis-i şerif şöyledir: Hz. Peygamber "Yevm-i kıyâmette kabirlerinden bir kavim ateş alevi çıkararak kalkar" buyurunca, orada bulunanlar "onlar kimlerdir? Ya Resulallah" diye sormuşlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu ayeti okuyup "görmediniz mi Allahü teâlâ yetimin malını ekl edenler haklarında ne buyurdu?" demiştir. (Mehmed Vehbi, *Hülasatü'l-Beyân ft-Tefsiri'l-Kur'an*, İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339, c. IV, s. 25). Bir başka hadis-i şerifte Hz. Peygamber miraç hadisesini anlatırken şunlara değinmiştir: "Orada bir topluluk gördüm. Onların, deve dudakları gibi dudakları vardı. Onların dudaklarını tutup ağızlarına ateşten kayalar atan kimseler vazifelendirilmişti. Atılan taşlar, onların altlarından çıkıyordu. Dedim ki: Ey Cebrail bunlar kimdir? Dedi ki: Bunlar, haksız yere yetim malını yiyenlerdir. Bunlar yetim malını yerken karınlarına sadece ateş tıkamış olurlar." (Taberi, *Taberi Tefsiri*, Çev. K. Aytekin, İstanbul, Hisar Yayınevi, 1996, c. II, s. 453-454.

⁵⁶ Zebidî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Mütercimi ve şârihi: Kâmil

el uzatmak, kişiyi ateşe götürücü çirkin bir iş olarak görülmüştür⁵⁷. Edebiyatımız bunu yansıtan birçok işaretle müzeyyendir⁵⁸. “Yetim malı ateşten gömlektir” atasözü bunun en güzel örneklerindedir⁵⁹.

Elbette ki bu hassasiyet, yalnızca bireysel ihlaller için söz konusu değildir. Yetimin korunup gözetilmesi toplumsal bir vazifedir⁶⁰. Bu noktada, devlet müspet ve menfi bir yükümlülük altındadır. O, ilk olarak yetim malının korunup gözetilmesi için gerekli tedbirleri alacaktır⁶¹. İkinci olarak, yetim hakkını ihlalden kendisi bizzat kaçınacaktır. Devlet adamlarına öğüt vermek amacıyla kaleme alınmış olan *nasihat-nâmeler*de bu husus özellikle vurgulanır. Bu eserlerde genel olarak şu noktalara değinilmiştir: Yetim malı gözyaşındır. Hükümdar, böyle malı almak bir tarafa ona yaklaşmaktan dahi kaçınmalıdır⁶². Bunun hilafı, hesabı verilemeyecek bir davranıştır⁶³.

Miras, 8. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987, c. VIII, s. 224. “Ben size iki zavıfın hakkını tahrim ederim. Bunların biri yetim diğeri kadındır” hadis-i şerifine ilişkin bir yazı için bkz. Ali Suad, “İkaz: İnni Uharrimu İleykum Hakka’z-Za’ifeyni’l-Yütmi ve’l-Mer’eti”, *İslam Dünyası*, sy. 14 (2 Eylül 1329), s. 211-213.

⁵⁷ Kadızade, *Şerh-i Birgivi li-Kadızade*, İstanbul, Darü’l-Tıbbi’l-Âmire, 1240, s. 134.

⁵⁸ Ahmed Mürsidî (1688-1760), *Pendname*’sinde bunu şu şekilde dile getirir:

Gele sekizinci bölüm cüsseli / Ol karınları içi ateş dolu

Hem ağızlarıyla ateşler saça / Ehl-i mahşer savaşa andan kaç

Bunlar anlardır yetimin mâlını / Yediler görün şimdi bed-hâlini

Mâl-i eytâmı yiyüp itdi telef / Şimdi ateş oldu anlara alef

Ol eytâmıyla divana gideler / Hakkını ol demde da’vâ ideler. (Diyar-ı Bekrî es-Seyyid Ahmed Efendi, *Kitab-ı Mürşid-i Pend-i Ahmediyye*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1303, s. 473). Hz. Ömer’in halifelîği dönemine dair bir rivayet de benzer bir bakışı yansıtır. Bir adam bir yetimin malını, koruması gerekirken, yemişti. Mağdur olan yetim balığ olup rüşde erince, adamı halifeye şikâyet etti. Halife adamı çağırtdı. Ancak, adam yetimin iddialarını inkâr edince, bir başka şahidi olmayan yetim mahzun oldu. İşin hakikatini anlayan halife, yetimin söylediklerinin doğru olduğunu kanaatine varınca, “yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar.” ayeti uyarınca adamın karnına yanmayan bir mum tuttu. Mum kendiliğinden yandı. Bunun üzerine adam yetimin hakkını iade etmek zorunda kaldı. (Vasîf Ahmed, *age*, vr. 55b; Cevdet Paşa, *age*, c.VI, s. 124).

⁵⁹ Tekkezade M. Said, *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye Yahut Atalar Sözü*, Dersaadet, Kasbar Matbaası, 1312, s. 372.

⁶⁰ Arı, *agm*, s. 501. Kur’an-ı Kerim ve sünnette bu esası yansıtan birçok hüküm vardır. Bu hükümlere örnekler için bkz. (Neşet Uluşal, “Kur’an’da Yetim Kavramı” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 15 vd.). Ebussuud Efendi’nin, ikinci kez hacca gitmek isteyen bir zengin, bunun yerine, fakirlere, dul ve yetimlere tasaddukta bulunmasının daha hayırlı bir iş olacağına ilişkin fetvası da bu bağlamda ilgi çekicidir. (M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 6. bs., İstanbul, Gonca Yayınevi, 2009, s. 92).

⁶¹ İslam devletlerinde görülen yetimhaneler, yetim mektepleri, yetim sandıkları, vakıflar gibi kurumlar yetim hakkının korunup gözetilmesine hizmet etmiştir. (Arı, *agm*, s. 501).

⁶² Gazâlî, *Nasâyihül-Mülük*, Haz. Turgut Tok, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 110.

⁶³ *Siyasetname*’de geçen emr-i âdilî hikayesinde, onun fakir ve yetimden zulmen toplanmış olan serveti, hesabını verememekten korktuğu için hazinesine koymadığı anlatılır. (Nizamülmülk, *Siyasetname*, Çev. M. Şerif Çavdaroğlu, İstanbul, İ.Ü.H.F. İdare Hukuku ve İdare İlimleri Ensti-

Bu çirkin işe tevessül edende namus ve ululuk alameti bulunmaz⁶⁴. Devletler için de durum böyledir. Zira “mal namus-ı saltanattır”⁶⁵. Böyle mal hazineyi eritir. Devlet nizamını bozar ve onun batmasına neden olur⁶⁶. Çünkü bu açık bir zulümdür⁶⁷. Zulümse zeval sebebidir⁶⁸. Hükemânın “mülk küfürle fena bulmaz, cevr ve zulümle fena bulur⁶⁹”, “eşyanın sebatı adl iledir ve zevali cevr iledir” ve “siz cevrden hazer edin, zira cevr helake sebep ve harâb-ı bilâda illettir” gibi sözleri buna işaret eder⁷⁰.

Osmanlı Devletini yönetenler, genelde, bu uyarılara paralel bir biçimde, bu işe özen göstermişlerdir⁷¹. Beytül mâle yetim malı girmesinden endişe duymuşlardır. Tarihlerde bu hassasiyeti yansıtan birçok olay aktarılır. I. Süleyman zamanında veziriazam olan Lütü Paşa, eserinde belirttiği üzere, yetim malının beytül mâle konulmasını asla caiz görmezdi⁷². Bunun yalnızca uhrevî değil, dünyevî birçok mazarrata da neden olacağını bildirdi. Bu nedenle, padişahın iradesini alarak bir nizam tesis etti ve bu nizam kanun oldu⁷³. Buna göre, vefat edenlerden bilinen mirasçısı olmayanların

---

rüsü Yayınları, t.y., s. 34). “(...) ammâ eğer harâm vechden olsa zulmıla alınsa eyü tevfir olmaya belki bu eğerçi sureta mâl ola lâkin sîretâ mâr ola ki hazineye cem‘ iderler. Mâl suretinde ammâ sıfatında ejdehâdur. İmdi bu ejdehânun zahmeti kıyâmet gününde ma‘lûm olur (...)”. (Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankarî, *Enisül-celis*, Haz. A. Azmi Bilgin, İstanbul, İ.Ü. Yayınları, 2009, s. 87).

⁶⁴ Ebu'n-Necib, *Nebcü's-Sülûk fi-Siyaseti'l-Mülûk*, Çev. Nahîfî, Kahire, Darü't-tübâati'l-Bâhire, 1257, s. 43; Nizâmî, *Mahzen-i Esrâr*, Çev. M. Nuri Gençosman, 2. bs., Ankara, MEB Basımevi, 1960, s. 91; Keykavus, *Kabusnâme*, Çev. Mercimek Ahmed, Haz. Atilla Özkırmı, İstanbul, Kervan Kitapçılık, t.y., c. I, s. 213.

⁶⁵ Ebu'n-Necib, *age*, s. 17.

⁶⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler-Nesâyihül-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*, Haz. H. Ragıp Uğural, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 20; Lütü Paşa, *Asafnâme (Yeni Bir Metin Tesis Denemesi)*, Haz. M. Kütükoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 11; Gazâlî, *age*, s. 110.

⁶⁷ Nizâmî, *age*, s. 91.

⁶⁸ Ebu Hammû Musa b. Yusuf, *Vâsitâtü's-Sülûk fi-Siyaseti'l-Mülûk*, Çev. Rahmi Giridi, Aydın, Aydın Vilâyet-i Celilesi Matbaası, 1296, s. 8; Zencanî, *Sultana Öğütler-Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*, Haz. H. Hüseyin Adaloğlu, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2005, s. 104; Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek-Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükûmler*, 1. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2010, s. 43-44; Ejder Okumuş, “Osmanlılar'da Siyaset Kurumu Olarak Adalet Dairesi”, *Din ve Hayat*, sy. 18 (2013), s. 104-105.

⁶⁹ Hatta Mecusîlerin saltanatlarının uzun ömürlü olmasının nedeninin, adil olmaları ve halka zulmetmemeleri olduğu belirtilir. (Molla Cami, *Babaristan*, Çev. Rifat Bilge, İstanbul, Meral Yayınevi, 1970, s. 35-36).

⁷⁰ Ebu'n-Necib, *age*, s. 43.

⁷¹ Kadı beratlarında yetim mallarının korunmasının kadınların görevleri arasında zikredilişi de bu bağlamda dikkate şayandır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 85-86, 108, 112-113, 136).

⁷² Lütü Paşa, *age*, s. 10/dn. 209.

⁷³ *Asafnâme*'nin bazı nüshalarında bu nizamın I. Selim zamanında cari olduğu yazılıdır. (Lütü Paşa, *age*, s. 10/dn. 211).

muhallefâtı, yazımın ardından, “Bab-ı Hümayun’da⁷⁴” bu iş için bina ettirilen ayrı bir hazineye konular ve mühürlenirdi⁷⁵. Ardından, mirasçısı çıkma ihtimaline karşın, burada yedi seneye kadar bekletilirdi. Bu süre zarfında bir mirasçı ortaya çıkar ve bunu ispatlarsa muhallefât kendisine teslim edilirdi. Aksi halde, sürenin sonunda söz konusu muhallefât askeri işlere sarf olunurdu. Bu nizam bir süre cari olmuştur. Böylelikle, beytûlmâlin zarar ve ziyandan korunduğu belirtilir⁷⁶. İran şahı Abbas’ın tahta çıktığında, Osmanlı Devleti’nin kudretinin sebeplerinin araştırılmasını istemesi üzerine devlet adamlarının ileri sürdükleri sebepler arasında, beytûlmâle yetim malının girmemesinin yer alması da ilgi çekicidir⁷⁷.

Ne var ki, reayayı zulümden korumak, yetkililerin keyfi tasarruflarının önüne geçmek, ancak güçlü bir merkezî otoriteyle sağlanır. Osmanlı Devleti, bu güce sahip olduğu dönemlerde bu işi başarmıştır. Ancak XVI. yüzyılın sonuna doğru merkezî otoritenin giderek zayıflamasıyla bu başarı sekteye uğramıştır⁷⁸. Adaletsizlik ve haksızlıkların yaygınlaşması, mali sıkıntılar vs. birçok menfi etken, yetim malına ilişkin hassasiyetin de zamanla giderek azalmasına yol açmıştır. Görevlilerin keyfi tasarruflarının bunda etkisi büyüktür. *Vasıf Tarihi*’nde, Lütfi Paşa’nın tesis ettiği nizamın, defterdarlar tarafından hazineye gelir getirmek amacıyla bozulduğu, ancak bunun devlete ve hazineye yarardan çok zarar getirdiği, bu yolla hakları yenen birçok yetimin aç ve muhtaç kaldığı ve insanlarda devlete karşı kin ve nefret duygularının oluştuğu yazılıdır⁷⁹. Bu tablonun ortaya çıkmasında bazı hukukî kurumlar da etkindir. Müsadere de bu kabildendir. Osman Efendi, takririnde muhallefât zabtlarında hukukî sınırın aşılmasının zararlı neticelerini, bu hassas ciheti vurgulamak suretiyle, dile getirmiştir.

Belirtelim ki, Osman Efendi’nin tenkitleri, Osmanlı Devleti’nde konuya ilişkin olarak dile getirilen ilk ve son tenkitler değildir. Moralî ailesinden olup bu konuda

⁷⁴ “Saray mensuplarından ölenlerin mallarının muhafaza edildiği hazine”. (Yılmaz, *age*, s. 52).

⁷⁵ Mirasçısı olmayan terekelerin beytûlmâle intikalinin feraiz kurallarının bir gereği olduğuna dair bkz. yukarıda dn. 51.

⁷⁶ Vasıf Ahmed, *age*, vr. 55^b; Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 124.

⁷⁷ Enderunlu Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Müstensih: Seyyid Osman, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 12907/Y028.01, İstinsah t. 1198, vr. 81a. Süleymaniye Camii’nin inşası sürecinde gözlemlenen bir olay da bu bağlamda zikre değerlidir. Şöyle ki, camiî inşaatında kullanılan taşların bir kısmı İstanbul dışındaki ocaklardan getirilmiştir. Bu yerlerden biri Ereğli’dir. Burada taş çıkarmada kullanılan aletler bir evde muhafaza edilmiştir. Mülk sahibi, buna karşılık devletten bir kira bedeli istemiştir. Ereğli kadısının arzında yer alan “Ve hem kürek ve kazma olan evin kirasın talep ederler, yetim hakkıdır, padişahımıza vebâl olmasın (...)” şeklindeki ifade bu yönde bir hassasiyetin varlığına delildir. (Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972, c. I, s. 106-107/dn. 32, 355).

⁷⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliye*, 47. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, c. I, s. 323-324; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, 1. bs., Ankara, TTK Yayınları, 2011, c. III, s. 1588-1589.

⁷⁹ Vasıf Ahmed, *age*, vr. 55^b; Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 124-125.

tenkitte bulunan tek kişi de o değildir. Zira babası Süleyman Penah Efendi eserinde, “nizam her ne güne olur ise katl ve nefy ve müsadereler ile mutlak olmaz san’at ile olur” diyerek müsaderenin esaslı bir fayda sağlamayacağını belirtmiştir. Bu ifade, özellikle XVIII. yüzyılda yaygınlaşan, muhalefât zabtlarına yönelik bir eleştiriyi mahiyetinde olsa da, ondan önce ya da sonra vicdan ehli devlet adamları yahut müellifler bu konuda eleştirilerini dile getirmekten çekinmemişlerdir. Bunların ekserisi yetim hakkı mefhumuna dair vurgu da içermekle birlikte, mîrî ile münasebeti olmayanların malvarlıklarına ilişilmemesi hususunda mutabıktırlar⁸⁰.

5. Defterdar Morali Osman Efendi'nin Kurumun Islahına Dair Teklifi

Osman Efendi, yalnızca problemi ve onun zararlarını dile getirip bir kenara çekilmemiştir. Zaten böyle bir tavır onun islahatçı kimliğine uygun düşmezdi. O, takririnin devamında, bu konuda düstur tutulması gereken yolu da izah etmiştir. Esasında teklif ettiği usul bir manada, takririn başlangıcında bahsettiği, kurumun aslı yapı ve amacına geri dönüşüdür. Buna göre, her halde gerek ricâlden ve gerekse diğer zenginlerden vefat edenlerin malvarlıkları, devlete borçları olmaması durumunda mirasçılara teslim edilmelidir. Borcu olanlarınsa, borçları resmî kayıtlardan yoklanarak tahsili sağlanmalı ve kalan meblağ mirasçılara iade edilmelidir. Mirasçı bırakmadan ölenlerin muhalefâtlarının zabtıysa tabii olup bir problem teşkil etmemektedir. Sağlıklarında “zulüm ve ta’addîsine” binaen, bir ceza olarak, malvarlıkları müsadere edilenlere yönelik uygulamaysa istisna kabilinden devam etmelidir⁸¹. Os-

⁸⁰ Süleyman Penah Efendi ve diğer münevverlerin konuya ilişkin görüşleri ve eleştirileri için bkz. Telci, *agm*, s. 180; Kalıpcı, *agt*, s. 119-121.

⁸¹ Defterdarın buradaki adlandırımında müsadere sözcüğünü kullanması, bu sözcüğün daha çok cezaî yanısıra uygulamar için kullanıldığına dair yukarıda dn. 2’de zikrettiğimiz duruma bir örnek teşkil etmektedir.

Yeri gelmişken belirtelim ki, Tanzimat Fermanında daha da ileri bir adım atılarak genel müsaderenin bir ceza olarak kabul edilmemesinin gerekliliğini vurgulamıştır: “ (...) ve herkes emvâl ve emlakine kemâl-i serbestiyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdâhale olunmamak ve farzan birinin töhmet ve kabahati vukuunda onun vereseşi ol töhmet ve kabahatten berîü’z-zimme olacaklarından onun malını müsadere ile vereseşi hukûk-ı irsiyelerinden mahrûm kılınmamak ve tebea-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsâadât-ı şâhanemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hüküm-i şer’î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahalisine taraf-ı şâhanemizden emniyet-i kâmile verilmiş (...)”. (*Düstûr*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289, c. I/I, s. 6; Ed. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmâniye’nin Tarih-i Islahâtı (1826-1882)*, Çev. Ali Reşad, İstanbul, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1328, s. 478). Ferman’ın Latin alfabesine çevrilmiş metni için bkz. S. Kili, Ş. Gözübüyük, *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 11-14. Burada yer alan metinde fermandaki “ve farzan” ibaresi yerine shven “ve firarda” yazılmıştır. Fermanın sadeleştirilmiş metni için bkz. Midhat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim: Tanzimat 2”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 9 (Eylül 1976), s. 39-41; Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 3. bs., Ed. E. Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 99-102.

man Efendi bu kısma, bu konuda ve daima şeriatın gereklerine uygun iş görülmesi ve çizdiği yolun düstur tutulup aksi uygulamalardan kaçınmak amacıyla “Başmuhasebe’de⁸²” bulunan muhalefât defterlerine yazılıp kaydedilmesi ve Divan-ı Hümayûn kalemine ilmühaber verilerek gerekli düzenlemenin yapılması hususlarında ferman çıkarılması talebiyle son vermektedir. Her ne kadar burada kullanılan “fermân devletlü saâdetlü sultanım hazretlerindir” ifadesi takririn sona erdiği izlenimini verse de, bunun ardından iki satır boşluk bırakılmış ve büyük vezirler için bir talep ilave olunmuştur. Mezkûr kısmın vurgu amacıyla kaleme almış olma ihtimali var olmakla beraber, takriri padişaha takdim eden sadrazamın bu yöndeki bir dahli de bu ilavede etken olmuş olabilir. Burada, önerilen nizamın vüzerâ-yı izâmın yetimleri hakkında da cari olması istenmiştir. Bunların “evlad u iyâlinin⁸³” şefkatle muamele edilerek kayırılmasının şanın ve ululuğun gereklerinden olduğu ifade edilmiştir. Böylelikle, müsadere uygulamalarına sıklıkla muhatap olan kitle, takirde özel bir yer edinmiştir.

B. Sadrazamın Derkenârı

Sadrazam derkenâra, “defterdar efendi kullarının takriridir” diyerek tür ve aidiyet hakkında verdiği bilgiyle başlamıştır. Ardından, defterdarın fikirlerini desteklemek suretiyle, o yönde ferman çıkarılmasına çabalamıştır. Buna göre, onun teklif ettiği nizam hem Allah’ın hem de padişahın rızasına muvafık hayırlı bir iştir. Devlete gizli ve açık birçok faydayı içinde barındırır. Dünyevî ve uhrevî mükâfatı izahtan varestedir. Takrire mutabık bir surette ferman buyurulması yüce bir eser olacaktır.

C. Padişahın Hatt-ı Hümayûnu

1. Padişahın Tenkit ve Teklif Karşısındaki Cevabı

Padişah, defterdar ve sadrazamın çabalarına karşın, hatt-ı hümayûnu gayet temkinli bir üslupla kaleme almıştır. Söze, yetim malına ilişkin meşrebine ters düştüğü ve buna asla rızası olmadığı ifadesiyle başlamıştır. Takririn eleştiride öne çıkardığı en kuvvetli argümanın, hattın başlangıcına da yansımaları, devletin tepesinin yetim hakkına ilişkin hassasiyetinin yanı sıra, *Vasf Tarihi* ve *Tarih-i Cevdet*’in konuyu niçin “men’-i zabt-ı emvâl-i eytâmî” yahut “emvâl-i eytâm hakkında nizâm” şeklindeki başlıklarla ele aldığını da ortaya koymaktadır⁸⁴. Belirtelim ki, bu ele alış

⁸² Defterdarlık teşkilatı altında yer alan Başmuhasebe, en önemli maliye kalemlerinden olup Muhalefât Kalemi de ona bağlı bir kalemdir. Mirasçısız terekeler ve müsadere edilen emvâle ilişkin işlemler bu kalem vasıtasıyla görülür ve bu tür malların hesabı bu kalemden tutulurdu. (Pakalın, *age*, c. II, s. 565).

⁸³ Bir kimsenin oğulları ve kızları ile bakmakla yükümlü olduğu kimseleri ifade etmek için kullanılır. (Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 3. bs., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 129, 216).

⁸⁴ Vasıf Ahmed, *age*, vr. 55^b; Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 3, 124-125.

ilk değildir ve padişaha babasından mirastır. Nitekim III. Mustafa, yetim malını muhafaza etmek kasdıyla, bunların mevcut paralarının hazineye aktarılıp karşılığında mukataa verilmesini ve böylelikle kendilerine senelik bir gelir tahsisini bir nizam olarak koymuştur. III. Selim ise cülûsunun akabinde, yetim malının zabtını tamamen yasaklamış ve müteveffanın mîrîyle bir hesabı olmadığı takdirde muhalledâtına ilişilmemesini emretmiştir. Vesikamızda yer alan irade de, bu evvelkinin tecdit ve tekidi mahiyetindedir⁸⁵. Aradan uzun bir süre geçmeden, 1209 Şevval ayı sonlarında (Mayıs 1795) kadıların görevlerine ilişkin olarak çıkarılan bir hükümde, yetim mallarının muhafazasının vurgulanması da, hatt-ı hümayûnda yer alan hassasiyetin bir yansıması niteliğindedir⁸⁶.

Hattın devamında, kimin malının müsadereye tabi tutulup tutulmayacağı, açık bir biçimde ortaya konulmuştur. Buna göre, ticaret, sanat ve ziraatla mal elde etmiş olanlardan mirasçı bırakarak vefat edenlerin mallarının bir akçesine dahi el sürülme-yecektir. Ancak, devlet menfaatlerinden gelir sağlayarak hazineden servet edinmiş olan ricâlden ve kibârdan vefat edenlerin malları, ne müteveffanın, ne mirasçılarının ne de padişahındır. Bu mallar tüm müslümanlarındır ve beytülmâle aittir. Bu yüzden, tamamıyla zabt olunup din ve devlete sarf olunur. Padişah, “eccad-ı iza-mım dahi böyle yapardı” diyerek konuya bakışının kökenini yansıtmış ve devamında mîrîyle münasebeti olmayan esnaf sınıfının malvarlıklarına, defterdarın haksız surette el atmamasını tekit ederek hattı sona erdirmiştir. Hatt-ı hümayûnun, takirde vurgulananın aksine, vüzeraya ilişkin bir ayrıntı içermemesi manidar olup gerek defterdar ve gerekse sadrazamın kasdettiğinden nakıs bir nizam koyduğu muhakkaktır. Bunun yanı sıra konu, ilerleyen dönemde, tekrar gündeme gelmiştir⁸⁷. Bu da padişah iradesinin, uygulamadaki problemlere kalıcı bir çözüm sağlamadığına işaret eder. Ancak, onun kalıcı çözüme giden yolda bir safha teşkil ettiği unutulmamalıdır⁸⁸.

2. Padişah İradesinin Fikhî Açıdan Değerlendirilmesi

Padişahın iradesinin, Osmanlı ulemasının/fukahasının yaklaşımına uygun ol-

⁸⁵ Vasıf Ahmed, *age*, vr. 56a; Cevdet Paşa, *age*, c. VI, s. 125.

⁸⁶ Uzunçarşılı, *age*, s. 258-260.

⁸⁷ II. Mahmud'a ait bir hatt-ı hümayûn, hem devletin konuya ilişkin hassasiyetine hem de uygulamanın sapmaya açık yönüne delalet etmektedir. Esnaftan Bandırmalı Hacı Ali vefat etmiş, servet sahibi olduğundan ötürü malvarlığı hakkında ne surette hareket edileceği padişaha sorulmuştur. Buna cevaben padişah, esnaf sınıfının mirasçısı varken malvarlığına el atılmasının rıza-yı İlahî'ye aykırı bir hareket olacağını ifade etmiştir. Buna karşın, sefer ihtiyaçları dolayısıyla, muhalledâtın bir kısmı, karşılığında esham kaimesi verilmek suretiyle müteveffanın mirasçılarında istikraz edilmiştir. Mezkûr uygulama, çalışmamıza konu takirde, zamanın ve şartların elzem kıldığı muhalledât zabtlarında mirasçılarının haklarının gözetilmeye çaba sarf edildiğine dair aktarımların da, ilerleyen zamandaki izdüşümü niteliğindedir. (BOA, *HAT*, nr. 517/25247, t.t. 29 Z 1242 (24 Temmuz 1827).

⁸⁸ Müsadere kurumunun ihdası ve ilgasi sürecine ilişkin malumat için bkz. Kalıpcı, *agt*, s. 115-121.

duğu görülmektedir. Bunu en iyi yansıtan kaynaklar fetva mecmuaları ve onların nüskülleridir. Konuya ilişkin daha ziyade fetva var olmakla birlikte, biz burada, bunlardan padişahın iradesiyle bire bir örtüşen bir tanesini vermekle iktifa edeceğiz⁸⁹. Bu fetva Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye (1639-1703) ait olup şu şekildedir⁹⁰:

“Ricâl-i devletten olup tavâif-i askeriyeden bir taifenin reisi olan Zeyd, taife-i mezbûreye ulûfeleriçün beytûlmâlden verilen malın bir mikdarını mezbûrlara vermeyip nefsiçün alıkoyup ve sair câh-ı devlet ile şu kadar mal kesb ve cem‘ eylese seyyidüs-selâtin imamül-müslimîn padişahımız hazretleri ol malı bilcümle ahz edip beytûlmâle vaz‘ etmeye şer‘an kâdir olur mu? El-Cevab: Olur.”

Fetva, devlet görevlilerinin haksız kazanç sağlamalarını, haklı bir müsadere gerekçesi olarak zikretmiştir. Bu kapsamda, onların makamları vasıtasıyla elde ettikleri servetin müsaderesini öngörmüştür. Fetvanın nüskülünde, İmam Tarsûsî'nin (ö. 1357) *Tuhfetü't-Türk* adlı eserine atıf vardır⁹¹. Bu eserde, vali, kadı, naip gibi makam ehlinin, makamlarını vasıta edinerek elde ettikleri malların müsaderesinin caiz olacağı beyan edilmiştir⁹². Bu kabul, padişahın “menâfi'-i devletimi kendüye me'kel ey-

⁸⁹ Müsadere kurumuna ilişkin fetvalar ve bunlara dayanak eserler hakkında bilgi için bkz. Kalıpçı, *agt.*, s. 85-94.

⁹⁰ Asıl adı Mehmed olan es-Seyyid Feyzullah Efendi, 1639'da Erzurum'da doğmuştur. Babası, Erzurum müftüsü Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Cüneyd'dir. Soyunun Şems Tebrizi'ye dayandığı rivayet olunur. Sultan II. Süleyman ve II. Mustafa zamanlarında iki kez şeyhülislamlık makamına oturmuştur. 1703'de çıkan Edirne ayaklanması neticesinde görevinden alınıp öldürülmüştür. Feyzullah Efendi'nin hayatı hakkında bilgi için şu eserlere müracaat olunabilir: *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 491-492; Fahri Ç. Derin, “Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risâle”, *İÜEF Tarih Dergisi*, c. X, sy. 14 (1959), s. 97; Mehmet Serhan Tayşi, *Şeyhül-İslâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Fezziye Medresesi (Ayrı Bastım)*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, t.y.; Mehmet Serhan Tayşi, “Feyzullah Efendi, Seyyid”, *DİA*, c. XII, s. 527-528; Mehmed Süreyya, *age*, c. II, s. 533-534; Selim Karahasanoğlu, “Yanlış Zamanda Yanlış Adam: Feyzullah Efendi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. III, sy. 5 (2005), s. 843-847.

⁹¹ Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Fezziye maân-nukûl*, Dersaadet, Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye Matbaası, c. I, 1324, s. 256 (Eser, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin kenarında basılmıştır.); Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Fezziye*, Haz. Süleyman Kaya, 1. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2009, s. 132. XIV. yüzyıl Hanefî fıkıh alimlerinden İmam Tarsûsî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Asri Çubukçu, “Tarsûsî, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1977; Muharrem Kılıç, “Tarsûsî, Necmeddin” *DİA*, c. XL, s. 114-115.

⁹² Eserin, “Müsadere yoluyla elde edilen mallar, müsaderenin şekli, kimlerden alınabileceği, kimin alabileceği ve bu malların sarf yeri beyan edilir” şeklinde başlayan dokuzuncu faslı şu şekildedir: “Bu malları alma şekli, nâibler, vâliler, kâdılar gibi makâm ehlinin vazîfeleri ve makâmı imtiyâzıyla mâl edinmeleridir. Bu makâmın olmasaydı bu mâl da ele geçmeyecekti. Vâkilere, nâiblere ve kâdılara halkın hediyeleyeri de buna dâhildir. Nitekim Nebî (s.a.v.): ‘Sizden biriniz anasının ve babasının evinde otursaydı, böyle mi yapardı (böyle yapar mıydı)’ buyurmaktadır. Sultânın bu malı alıp Ömer b. el-Hattâb'ın Ebû Hureyre'yi Bahreyne vâli ta'yin ettiğinde yaptığı gibi beytül-mâl'e koyması uygundur. Hâdisе meşhurdur. En doğrusu, bu mâlin yeri, kayıp mâlların toplandığı yerdir.” (Çubukçu, *agt.*, s. 47). (Çalışmanın esas kısmı 92. sayfada sona ermekte olup

leyüp emvâl-i mîriyyeden servet kesb eylemiş” diyerek ifade ettiği ölçüte mutabıktır. Fetvanın mefhum-ı muhalifi de iki neticeyi havidir. Bir kere, devlet görevlisi olmak müsadere için tek başına yeter sebep değildir; muhakkak bir haksız kazanım olmalıdır⁹³. Ayrıca, devletle bir münasebeti olmayanlar, kural olarak, müsadere muhatabı değildir⁹⁴. Tarsûsî'nin görüşünde temel ölçüt de budur⁹⁵.

3. Padişah İradesinin Fiilî Durum Bakımından Değerlendirilmesi

Padişahın kuruma ilişkin fikirleri şer'â muvafık olsa da tatbikatta birtakım aksaklıklar olduğu muhakkaktır. Meselenin tartışılması ve neticede çıkan irade bunu teyit etmektedir. Meşruiyet zeminindeki bu sapmanın en önemli nedeniyse mali buhrandır. Savaşların devletin belini büktüğü ve hazinenin boşalmasına neden olduğu bu dönemde, türlü yollar denense de bu işte bir türlü muvaffak olunamamıştır⁹⁶. Malumdur ki, mali buhran dönemleri birtakım tazyığı da beraberinde getirir. III. Selim'in şu hatt-ı hümayûnu, bu gerçeği güzel bir şekilde yansıtır.

“Benim vezirim, göreyim defterdar efendi emvâl-i mîriyyeyi bir akçe telef olmadan cem' u tahsil ve mevâcibleri dikkat ve zamaniyla ihrâc eylemeye gayet sa'y ü ikdâm eyleyüb masârıfda tasarruf iderek ve kimesnede bir akçe mâl-i mîrî bırakmayarak kemâl-i dikkatle idâre ve tasarruf eyleyüb bana ve beytül-mâl-i müslimîne hizmet ve sadâkate böyle vakitlerde da'vât-ı hayriyeme mazhar olmağa gayret eylesün. Hüdâ muvaffak eylesün⁹⁷.”

Nitekim kimi gayrimeşru müsadere teşebbüslerinde, etkenin bu ahval olduğu açıkça zikredilmiştir. Mesela, çukacı esnafından Hacı İsmail adlı bir şahsın vefatının ardından muhallefâtı hakkında ne surette hareket edileceği padişaha sorulmuş ve padişah bu konuda “şer'â ve kanuna” muhalif bir iş yapılmamasını emretmiştir. Buna cevaben kaleme alınan vesikada, böyle mîrîyle münasebeti olmayanların muhallefât-

---

akabinde, Tarsûsî'nin *Tuhfetü'l-Türk* adlı eserinin tercümesi ve metnin aslı yer almaktadır. Bizim atıf yaptığımız sayfa numarası, ana çalışmanın hemen ardından gelen “Terceme” kısmına aittir.); Tarsûsî, *Tuhfetü'l-Türk fî mâ' yecibü en ya'mele fi'l-mülk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 01042, s. 27.

⁹³ Bu yönüyle fetva, kul sisteminden yola çıkarak devlet görevlileri açısından müsadere mukadderat olduğunu ileri süren görüşlerin teorik tutarlılığının da tekrar sorgulanması gerekliliğini yansıtmaktadır. Bu sorgulamayı haklı kılan diğer argümanlar ve konu hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Kalıpcı, *agt.*, s. 101-114.

⁹⁴ Nitekim Esad Efendi'nin bu fetvanın hemen ardından aktardığı şu fetva aynı anlama gelmektedir: “Bu surette bilâd-ı İslamiye'de sakin olup câh-ı devlet ile kesb-i mâl etmeyip ancak ticaret ile kesb-i mâl eden ağniyâ yedlerinde bulunan emvâlden muzâyaka yoğ iken imdâd-ı seferiye namına rızalarınız malları ahz olunup beytül-mâle vaz' olunmak şer'an caiz olur mu? El-Cevab: Olmaz.” (Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul, İbrahim Sâib Marifetiyle, 1241, s. 127).

⁹⁵ Sunullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, nr. 01132, vr. 32b.

⁹⁶ Cevdet Paşa, *age*, c. IV, s. 295-296.

⁹⁷ BOA, *HAT*, nr. 238/13289, t.t. 29 Z 1218 (10 Nisan 1804).

larının devlet tarafından zabtının “şer’â” aykırı olduğunun bilindiği, ancak bunun “mücerred müzayaka-yı mîrîden neşet eylediği” itiraf olunmuştur⁹⁸. Ahmet Refik de çalışmamıza konu hatt-ı hümayûnu ele alırken, “o devirde zenginlerden biri vefat eylediği zaman, mîrînin müzayakası ileri sürülür, muhalledfâtı zabt olunurdu” diyerek söze başlamış ve padişahın hatta yansıyan iradesini, onun beytûlmâli muhafazadaki azmi olarak yorumlamıştır⁹⁹.

Sonuç

Âlim, fâzil ve ehil bir zat olan Defterdar Moralı Osman Efendi devlet yapısında var olan bozuklukların giderilmesine gayret sarf eden bir devlet adamıdır. Babasından devraldığı bu karakteriyle, özellikle mali alanda, mühim işlere imza atmıştır. Bunlardan biri de müsadere, özellikle muhalledfât zabtı, konusundadır. O, haklara doğrudan temas eden mahvedici etkiyi haiz bu kurumun meşru zeminden sapmasının zararlarını bizzat müşahede ve tespit etmiştir. Fikirlerini kaleme aldığı bir takrirle devlet idaresiyle paylaşmış ve bu işte, diğer birçok işte olduğu gibi, bir nizam tesisine vesile olmayı arzu etmiştir.

Muhalledfât zabtı, başlangıçta mîrî malın tahsili gibi meşru bir amaca hizmet için ihdas olursa da, zamanla bu amaçtan sapıldığı bir vakıadır. Bunda, mîrînin müzayakasının etkisi büyüktür. Bu bahane edilerek mîrîyle herhangi bir hesabı olmayanların mallarına dahi el atılır olmuştur. Bu ise, yetim hakkına halel getiren bir zulümdür. Defterdar Moralı Osman Efendi, bu zulmün giderilmesini talep etmiş ve izlenilmesi gereken yolu göstermiştir. Vüzeraya da faydası olacak bu teklifi sadrazam, destekleyerek padişaha takdim etmiştir. Padişah, takrire paralel bir biçimde, yetim hakkına tecavüze asla rızası olmadığını belirtmiş ve mîrî ile münasebeti olmayanların muhalledfâtlarına ilişilmemesini tekit eylemiştir. Ancak, onun kullandığı temkinli üslup, verdiği nizamın defterdar ve sadrazamın umduğundan daha azı olduğuna işaret eder. Hatt-ı hümayûnda, takrirdeki vurgunun aksine, kurumun asıl muhatap kitlesi devlet görevlileri ve özellikle de vüzerâ hakkında bir ayrıntı yer almaması bunun en kuvvetli delilidir. İlerleyen dönemde benzer iradelere rastlanılabilmesi de padişah iradesinin kalıcı bir çözüme vesile olmadığına işarettir.

⁹⁸ “Bursa sakinlerinden servet ve gnâ ile meşhûr çukacı el-Hâc İsmail bu defa fevt olmağla muhalledfâtının cânib-i mîrîden zabtı ve yahud taarruz olunmaması istizânını havî ma’rûz-ı atebe-i ulyâları kılınan takrir-i çâkerî bâlâsına şerefyaft-e-i sudûr olan hatt-ı şerif-i şevket-rediflerinde şer’-i şerife muhâlif olmayarak tanzîm ve eğer şer’ ve kanuna muvâfık ise zabt oluna deyû emr u fermân-ı şâhâneleri buyurulmuş. Bu makûle mîrî ile münâsebeti olmayan kimesnelerin muhalledfâtları cânib-i mîrîden zabt olunması hilâf-ı şer’-i şerif idüğü ve bu sureti ihtiyar, mücerred müzayaka-yı mîrîden neş’et eylediği ma’lûm-ı hümayûnlarıdır.” (BOA, *HAT*, nr. 1413/57611, t.t. 29 Z 1205-29 Ağustos 1791).

⁹⁹ Ahmed Refik, “Sultan Selim-i Sâlis’de Halk ve Millet Muhabbeti (Hatt-ı Hümayunlarına Nazar), s. 449-450.

Her ne kadar padişah, kuruma ilişkin ıslah teklifini tamamıyla karşılamamış olsa da, vesika hem kurumun klasik yapısı hakkında bilgi sunması hem de onun kaldırılma safahatında bir yeri olması itibarıyla, temel bir kaynak mahiyetindedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları¹⁰⁰

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayûn Tasnifi

- Hatt-ı Hümayûn (*HAT*)

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi

- Cevdet Maliye (*C.ML.*)

II. Basılmamış Akademik Çalışmalar

Ayral, Mehmet Şirin: “Kur’an’ın Yetimlere Bakış Açısı” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

Batchaeva, Leyla: “İslam Hukukunda Yetimin Malının Korunması ve Kullanılması” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

Çubukçu, Asri: “Tarsûsî, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri” (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1977.

Eski, Nurullah: “Hak ve Sorumlulukları Bakımından İslam Hukukunda Yetimler” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

Kalıpcı, Mahmud Esad: “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Müsadere Kurumu” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Karaoğlu, Ömer: “Osmanlı Devletinde Müsadere Uygulaması-II. Mahmut Dönemi (1808-1839)” (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

Öten, Aliye: “Lütfî Paşa Tarihi’nde İmar ve İnşâ Faaliyetleri” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Uluşal, Neşet: “Kur’an’da Yetim Kavramı” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Varan, Orhan: “Osmanlı Devleti’nde 1826-1839 Yıllarında Yapılan Müsadereler” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2013.

¹⁰⁰ Kullanılan arşiv kaynaklarının referans numaraları metinde gösterilmiştir.

III. Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, c. III-VI, 2. tab'ı, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1309.
- Ahmed Lütfi Efendi: *Tarih-i Lütfi*, c. I., İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1290.
- Ahmed Refik: "Morali Ali Efendi'nin Paris Sefâreti", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, sy. 18 (1 Şubat 1328), s. 1120-1138.
- _____ : "Sultan Selim-i Sâlis'de Halk ve Millet Muhabbeti (Hatt-ı Hümâyunlarına Nazaran)", *Yeni Mecmua*, sy. 23, 13 Kanun-i Evvel 1917, s. 449-452.
- Ahmed Vâsif Efendi: *Vâsif Tarihi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 03383.
- _____ : *Mehâsinül-Âsâr ve Hakâikül-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Akyılmaz, Sevgi Gül: "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması", *GÜHFD*, sy. 1-2 (2008), c. XII, s. 389-420.
- Akyüz, Vecdi: *İslam'da Yetim Hakları ve Sorumluluklarımız*, 6. bs., İstanbul, İnsani Yardım Vakfı, 2010.
- _____ : "Yetim Malı Yemek", (Çevrimiçi) <http://www.yenisafak.com.tr/yazarlar/vecdiakyuz/yetim-mali-yemek/1200>, 8 Aralık 2014.
- Ali Suad: "İkaz: İnnî Uharrimu İleykum Hakka'z-Za'ifeyni'l-Yütmi ve'l-Mer'eti", *İslam Dünyası*, sy. 14 (2 Eylül 1329), s. 211-213.
- Alkan Günay, Nilüfer: "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler", *Belleten*, sy. 277 (2012), s. 793-815.
- Arı, Abdüsselam: "Yetim", *DİA*, c. XXXXIII, s. 501-503.
- Atazade: *Tarih-i Lebîbâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 02158/002.
- Barkan, Ömer L.: *Süleymaniye Camii ve İmaretini İnşaatı (1550-1557)*, c. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.
- Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek-Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, 1. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2010.
- Berker, Aziz: "Mora İhtilali Tarihçesi", *Tarih Vesikaları*, c. II, sy. 7 (Haziran 1942), s. 63-80.
- Berki, Ali Himmet: *Miras ve Tatbikat*, İstanbul, Üçler Basımevi, 1947.
- Beydilli, Kemal: "Seyyid Ali Efendi", *DİA*, c. XXXVII, s. 45-47.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, c. V, İstanbul, Bilmen Yayınevi, t.y.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XVII, Gen. Yay. Yön.: A. Benk, İstanbul, Interpress Basın ve Yayıncılık, t.y.
- Canan, İbrahim: *Allah'ın Çocuklara Verdiği Haklar-Haksız Değilim*, İstanbul, Işık Yayınları, 2014.

Cezar, Mustafa: *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, c. III, 1. bs., Ankara, TTK Yayınları, 2011.

Cunbur, M.: "Penah", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, c. VII, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 233.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa: *Devlet Adamlarına Öğütler-Nesâyihül-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*, Haz. H. Ragıp Uğural, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Derin, Fahri Ç.: "Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risâle", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. X, sy. 14 (1959), s. 97-104.

Diyar-ı Bekrî es-Seyyid Ahmed Efendi: *Kitab-ı Mürşid-i Pend-i Ahmedîyye*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1303.

Dönmez, İbrahim Kafi: "Yetim", *İA*, c. XIII, 1.bs., Eskişehir, MEB Yayınları, 1997, s. 401-403.

Düstûr, c. I/I, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289.

Düzdağ, M. Ertuğrul: *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 6. bs., İstanbul, Gonca Yayınevi, 2009.

Ebu Hammû Musa b. Yusuf: *Vâsıtâtü's-Sülûk fi-Siyâseti'l-Mülûk*, Çev. Rahmi Girîdî, Aydın, Aydın Vilâyet-i Celîlesi Matbaası, 1296.

Ebu'n-Necib: *Nehcüs-Sülûk fi-Siyâseti'l-Mülûk*, Çev. Nahîfî, Kahire, Darü't-tıbâati'l-Bâhire, 1257.

Enderunlu Koçi Bey: *Koçi Bey Risalesi*, Müstensih: Seyyid Osman, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 12907/Y028.01, İstinsah t. 1198.

Engelhard, Ed.: *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmâniye'nin Tarih-i İslahâtı (1826-1882)*, Çev. Ali Reşâd, İstanbul, Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328.

Erdoğan, Mehmet: *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 3. bs., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010.

Ertuç, Hüseyin: "İslamda Yetimlerin Hukukî Statüsü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31 (2009), s. 127-150.

Esad Efendi: *Üss-i Zafer*, İstanbul, İbrahim Sâib Marifetiyle, 1241.

Gazâlî: *Nasâyihül-Mülûk*, Haz. Turgut Tok, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009.

Halil Nuri: *Tarih-i Nuri Bey*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi, nr. 00239.

Herbette, Maurice: *Fransa'da İlk Daimî Türk Elçisi Morali Esseyyit Ali Efendi*, Çev. Erol Üyepazarıcı, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997.

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal: "Mehmed Hakkı Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sy. 18 (1 Teşrin-i Sâni 1926), s. 351-367.

İlmiye Salnâmesi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 491-492.

İnalçık, Halil: *Devlet-i Aliye*, c. I, 47. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

- _____ : “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 3. bs., Ed. E. Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 99-102.
- Kadızaade: *Şerh-i Birgivi li-Kadızaade*, İstanbul, Darü't-Tıbâati'l-Âmire, 1240.
- Karahasanoğlu, Selim: “Yanlış Zamanda Yanlış Adam: Feyzullah Efendi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. III, sy. 5 (2005), s. 843-847.
- Karal, Enver Ziya: *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları*, 2. bs., Ankara, TTK Yayınları, 1999.
- _____ : “Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar”, *Tarih Vesikaları*, c. II, sy. 12, s. 424-432.
- Karataş, Mehmet: “18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsadere Uygulamaları”, *OTAM*, sy. 19 (2006), s. 219-237.
- Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankarî: *En'sü'l-celis*, Haz. A. Azmi Bilgin, İstanbul, İ.Ü. Yayınları, 2009.
- Keykavus: *Kabusnâme*, c. I, Çev. Mercimek Ahmed, Haz. Atilla Özkırımlı, İstanbul, Kervan Kitapçılık, t.y.
- Kılıç, Muharrem: “Tarsûsî, Necmeddin” *DİA*, c. XL, s. 114-115.
- Kili, S./ Gözübüyük, Ş.: *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Kuneralp, Sinan: “İlk Daimi Türk Sefiri Yusuf Ağâh Efendi”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c. II, sy. 9 (1 Ekim 1968), s. 9-11.
- Kuran, Ercümen: *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1968.
- Kurat, Akdes Nimet: “Türkiyenin İngiltere Nezdindeki İlk Elçileri”, *Akşam*, 23 Nisan 1951, s. 4.
- Kütükoğlu, Mübahat: *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 6. bs., İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1998.
- _____ : *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 3. bs., Ankara, TTK Yayınları, 2013.
- Lütfi Paşa: *Âsafnâme (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, Haz. M. Kütükoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
- Mehmed Süreyya: *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâbir-i Osmâniye*, c. III, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1311.
- _____ : *Sicill-i Osmanî*, c. II-VI, Haz. Nuri Akbayar, Transkripsiyon: S. Ali Kahraman, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Vehbi: *Hülâsatü'l-Beyân fî-Tefsîri'l-Kur'an*, c. IV, İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339.
- Molla Cami: *Baharistan*, Çev. Rifat Bilge, İstanbul, Meral Yayınevi, 1970.
- Muhammed Ali Sabûnî: *Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsîri*, Tercüme: Mazhar Taşkesenlioğlu, İstanbul, Şamil Yayınevi, 2012.

Mukâtil b. Süleymân: *Abkâm Âyetleri Tefsiri*, Tercüme: M. Beşir Eryarsoy, 1. bs., İstanbul, İşaret Yayınları, 2005.

Nizâmî: *Mahzen-i Esrâr*, Çev. M. Nuri Gençosman, 2. bs., Ankara, MEB Basımevi, 1960.

Nizamülmülk: *Siyasetname*, Çev. M. Şerif Çavdaroğlu, İstanbul, İ.Ü.H.F. İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları, t.y.

Okumuş, Ejder: "Osmanlılar'da Siyaset Kurumu Olarak Adalet Dairesi", *Din ve Hayat*, sy. 18 (2013), s. 102-105.

Osman b. Süleyman Penah: *el-Mâûn fî-Meseleti't-Tâûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 01370.

_____ : *el-Mâûn fî-Meseleti't-Tâûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, nr. 02920.

"Osmanlı Kanunnameleri", *Milli Tettebbu'lar Mecmuası*, c. I, sy. 3 (Temmuz-Ağustos 1331), s. 497-544.

Öğün, Tuncay: "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı-Teşkilat*, c. VI, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 372-383.

_____ : "Müsadere (Osmanlılarda)", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, TDV Yayınları, 2006, s. 67-68.

Pakalın, Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, 3. bs., İstanbul, MEB Devlet Kitapları, 1983.

Sertoğlu, Midhat: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim: Tanzimat 2", *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 9 (Eylül 1976), s. 39-41.

_____ : *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Sunullah Efendi: *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, nr. 01132.

Şapolyo, Enver Behnan: *Türk Menkıbeleri*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1964.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi: *Fetâvâ-yı Fezziye ma'a'n-nukûl*, c. I, Dersaadet, Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye Matbaası, 1324.

_____ : *Fetâvâ-yı Fezziye*, Haz. Süleyman Kaya, 1. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.

Taberi: *Taberi Tefsiri*, c. II, Çev. K. AYTEKİN, İstanbul, Hisar Yayınevi, 1996.

Tarsûsî: *Tuhfetü't-Türk fî mâ yecibü en ya'mele fi'l-mülk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 01042.

Tayşi, Mehmet Serhan: "Feyzullah Efendi, Seyyid", *DİA*, c. XII, s. 527-528.

Tayşi, Mehmet Serhan: *Şeyhül-İslâm Seyyid Feyzullâh Efendi ve Fezziye Medresesi (Ayrı Basım)*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, t.y.

Tekkezade M. Said: *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye Yahut Atalar Sözü*, Dersaadet, Kasbar Matbaası, 1312.

Telci, Cahit: "Bir Osmanlı Aydınının XVIII. Yüzyıl Devlet Düzeni Hakkındaki Görüşleri:

Penah Süleyman Efendi”, *Osmanlı*, c. VII, Ed. G. Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 178-188.

Togan, A. Zeki Velidi: *Tarihte Usûl*, İstanbul, Enderun Yayınları, 1985.

Türk Ansiklopedisi, c. I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1989.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. VIII, Yayın Kurulu: E. Erverdi, M. Kutlu, İ. Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Ünal, Mehmet Ali: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Müsâdere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 49 (Ağustos 1987), s. 95-111.

Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin: “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London”, *OTAM*, sy. 5 (1994), s. 385-434.

_____ : “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri [Değeri]”, *OTAM*, sy. 7 (1996), s. 319-338.

_____ : *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe-The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London*, 1. bs., İstanbul, The Isis Press, 2010.

Yüksel, Hasan: “Vakıf-Müsâdere İlişkisi(Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 12 (1992), s. 399-424.

Zebîdî: *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Mütercimi ve şârihi: Kâmil Miras, 8. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.

Zencanî: *Sultana Öğütler-Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*, Haz. H. Hüseyin Adaloğlu, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2005.

EK I. Defterdar Morali Osman Efendi'nin Tavrı Üzerine

III. Selim'in Hatt-ı Hümayûnunun Çevriyazısı

Defterdarın Tavrı

Hak Subhânehû ve Te'âla hazretleri Kur'ân-ı Kerîminde yetimlerin mallarını ahza taarruz değil, belki takarrübü bile nehy-i şedîd ile men' buyurmuş iken müddet-i vâfirenden berû mîrînin muzâyakası var denilerek vefât eden mütemevvilce adamların kâffe-i muhalefât ve emvâl ve eşyâ ve çiftlik ve akarları cânib-i mîrîden zabt u tahrîr ile bazan bedelle kat' ve bazan dahi bilâ-bedel irâde-i hükkâm ile cümlesi mîrîden satılıp savılıp yetimleri vesâir vâris-i şer'îleri hâib ü hâsir kaldıkları ve Furkân-ı Mecîd'de olan miras ayet-i kerîmesinin hükm-i latîfi bazı ahyânda cârî olmadığı malum olan hâlâtındadır.

Fi'l-asl bu muhalefât maddesinin zabtı, uhdesinde mukâtaât olan vüzerâ ve ricâl-i devlet ve sâir mîrî ile muamelesi olan cizyedârân ve mültezîmîn ve ummâlden birisi fevt oldukda deyn-i mîrîsi aklâmdan yoklanup zahire ihrac olununcaya kadar karîn-i telef olmamak için mîrî tarafından zabt u tahrîr ve deyn-i mîrîsi ne mikdâr ise ol mikdârı mal-i müteveffâdan evvel be-evvel ifrâz ve istîfâ olunmak irâdesine mübtenî iken veyâhud kat'ân vârisi olmayan beytülmâl-i sırfâ maksûr iken, giderek evlâd ve vâris aranmayub mîrîye deyni var mı yok mu bakılmayub hemân müteveffâ-yı ricâl ve mültezîm ve esnaf her kim olur ise olsun, mademki biraz servet ü yesâr me'mûl ola mîrînin muzâyakası vardır deyû bilâ-suâl taraf-ı mîrîden muhalefâtı zabt ettirildiğinden, nice kerre yetimlerin üryân ü giryân ve borçluları hükkâm kapularında sefil ü sergerdân gezdikleri görülmüştür. Ezmine-i sâlifede bazı nisvân makulesi, saçı bitmedik masumcalarını kucaklarına alup 'bu yetimin mevrûs malını bütün mîrîden zabt eylemişsiz, şimdi aç ve muhtaç kaldı, bari bu yetimi dahi alın' deyü bükâ iderek, defterdarların önüne yuvarladıklarını re'yü'l-ayn müşahade eylemiş olduğumdan, çâker-i keminelelerini, hâlen serîr-âra-yı mesned-i hilafet ve revnak-efzâ-yı erîke-i saltanat olan rûh-i âlem efendimiz hazretleri cülûs-ı hümayunları akîbinde bî-liyâkât ve istihkâk rikâb defterdarı nasb buyurduklarında bu eytâm maddesinde mehmâ-emken dikkat ederek hasbe'l-vakt ve'l-hâl birisinin muhalefâtı bâ-irâde-i aliyye cânib-i mîrîden zabt u tahrîr olunsa bile vârisleri gözedilüp kavlen ve fiilen tatyîbine ve cânib-i seniyyü'l-menâkıb-ı hazret-i Zillullahî'ye da'vât-ı hayriyye isticlâbına mezîd sa'y u ihtimâm olunur idi. El-hâletü hâzihî bi'l-asâle me'mûriyyet-i bendegânem vukuundan berû lillahi'l-hamd eytâm malını Hazîne-i Âmireye koymamağa ve bu cihetden Padişah-ı İslâm efendimize azîm hayr dua aldırmağa sarf-ı vüs' u ikdâm idüb inşaallahü Te'âla bu niyyet-i hâlisânın min-tarafillah âsâr-ı hayriyye ve menâfi-i mâliyye ve mülkiyyesi müşâhade olunacağında şübhe yoktur. Zira bir senede bu makule muhalefâtdan hasıl olsa olsa bin kîse ancak olur. Bu ise masârif-i Devlet-i Aliyyeye medâr olamayub hilâf-ı emr-i Bârî ve mugâyir-i rızâ-yı hazret-i cihân-dâri vaz' u hareket olunduğu kalur ve belki buna mukâbil nice masârif zuhû-

ra gelür. El-hâsil mâl-i eytâm hazîne-i ma'mûrenin olanca malını ifnâ ve bereketini mahv eylediği zâhirdir.

Fî-mâ-ba'd gerek ricâlden ve gerek sâir ağniyâdan birisi vefât ettikde mademki şer'an vârisi ola ve Mîrî ve Harameyn hazinelerine ve Darbhane-i Âmireye deyni olmaya o makulenin malına taarruz olunmayub alâ-mâ-farazallahü Te'âlâ vâris-i şer'îlerine teslîm ve itâ olunmak ve eğer mîrî deyni var ise gerek müteveffânın olsun ve gerek vârisin olsun kuyûd-ı aklâmdan yoklanub sahîhan düyûn-ı mîriyesi mikdârı evvel be-evvel alınub fazlası yine vârislerine verilmek ve bilâ-vâris olup sırf beytûlmâl ise ol vakit de cânib-i mîrîden zabt olunmak ve hâl-i hayatta zulüm ve ta'addisine binâen malı müsadere olunanlar müstesniyâttan olmağla bu maddede ve herhalde muktezâ-yı şer'î mutahhar üzre amel ve hareket ve işbu nizâm fî-mâ-ba'd düstûru'l-amel tutulup hilâfından hazer ve mücânebet olunmak içün Başmuhâsebede muhal-fât defterlerine sebt ü kayd olunup Divân-ı Hümâyûn kalemine ilmühaber itâsiyle tanzimi nezd-i hidivânelerinde istisvâb buyurulur ise inşallahü Te'âlâ ma'muriyet ve refâhına vesîle-i esîle olacağı ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda her ne vechile emr u irâde-i aliyeleri buyurulur ise fermân devletlü saâdetlü sultanım hazretlerindir.

Bâ-husus rütbe-i vâlâ-yı vezâreti ihrâz eden vüzerâ-yı ızâm hazerâtı vefat ettiklerinde bend-i evvelde yazılan nizâm bunların eytâmı haklarında dahî carî olmak yani vüzerâdan vefat edenlerin evlad ü iyâli olanlar hakkında şefkat-i şâhâne erzân buyurularak şân-ı Devlet-i Aliyyeye lâyük olacak derece kayrılmak hususları muktezâ-yı şân u şükûh-ı saltanat-ı seniyye idüğü malûm-ı devletleri buyuruldukda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Sadrazamın Derkenârı

Defterdar Efendi kullarının takrîridir. Rızâullah ve rızâ-yı şefkat-iktizâ-yı mülûkânelerine muvâfik bir suret-i hasene olup bi-avnihi Te'âlâ Devlet-i Aliyyelerine nice fevâid-i celiyye ve hafiyyesi derkâr ve dünyevî ve uhrevî mükâfât-ı celilesi bedî-dâr olmağla böylece tanzimi, fermân-ı hümâyûn buyurulduğu halde zamân-ı sa'd-iktirân-ı şâhânelerinde bu dahî bir eser-i celil olacağı malum-ı âlileri buyuruldukda fermân men lehü'l-emrindir.

Padişahın Hatt-ı Hümâyûnu

Benim Vezirim, mâl-i eytâma taarruz eylemek benim hilâf-ı meşrebimdir. Ve maazallahü Te'âlâ müdahale olunduğuna bir türlü rızam yoktur. Ticaret ve san'at ve harâsetle tahsîl-i mâl eylemiş adamlardan her kim vefat eder ise mademki vârisi vardır, bir akçesi cânib-i mîriye alınmasın. Lâkin menâfi'-i devletimi kendüye me'kel eyleyüp emvâl-i mîriyyeden servet kesb eylemiş ricâl ve kibârdan vefat eyleyenlerin malı ne benim ve ne müteveffânın ve ne vârislerindir; ancak beytûlmâl-i müslimîn ve emvâl-i mîriyyedir; tamamca alır hıfz-ı din ü devlet için sarf eylerim ve ecdâd-ı

ızâmım dahi böyle ederler idi. Eğer defterdar ehl-i hak ise esnaf makulelerin terekele-
rin temhîr eylemesin. Yohsa kibâr hakkına fi'l-asl olan muamele olunur¹⁰¹.

EK II. Defterdar Moralı Osman Efendi'nin Taktiri Üzerine

III. Selim'in Hatt-ı Hümayûnu

حق سبحانه و تعالی متصرفی که خزان کرمینده تبارک مالایق اعنقه فریق و کلام تقوی بهای نبی شریف ابله بیخ بوجوریکسکیت من و انقه دان برودیک
 مسخرانده سی وار دیکه ملک و قات این مستوفیه اولمکن کا فیه خلقیات و اموال و انبیا و حبشکلک و عقاراری جانبیبرکت ضبط و نظردیه بعضنا
 برهه خلق و بعضنا دخی بلو یک اولدو حطام ایله جمله سی میرین صابولوب مسابولوب ینیلدی و سسار اولون درغیایلی غاب و خاسر قاندر
 و قرغان حیدره اولون میران آیت کویله سنان حکم لطیفی بعضی احیانره جاری اولدو بعضی معلوم اولون حالوندرود فی اولول برخلقات آده
 دوی میرین اتمونگی برخلوب اولون و فذا ووجال دولت و سسار میری ایله مسامحه سی اولون جزیر اولون و مکتوب و قانکد بریمی فون لطفه
 مان مستوفان اول باؤل افراز و استیفا اولون اووه سنه سینیق ایکن و یاغور قضا وارف اولیان بیت المال صیده مقصود ایکن کیدرک اولون
 و وارث اولوب میری بی دخی واری برقی باقیوب همان سنیق دجال و ملتزم و احسان حکیم اولور بر اولسون مادمکر برز نوت و سسار مالیک اولون
 میرانک مسخرانده سی وار و دویور بود سزال طرف میرین خلقاتی ضبط ایتدله کچرک نتیجه کوه ینلرک عریان اولدین و دویور لری عکار کچرک
 سفید و سرگردان کوزله ی کولشدو اوستنه سالفده ده بعضی ضامن سقرله سی صابولوب قانکد بعضی کچرک معصوم کچرک فوجا قانکد اولوب و اولونک سورون ماسخ
 بکون میرین ضبط ایشی ستریکه ایچ و عراج قانکی باری بریمی و قی ایلیک و بر نفا ایدرک و فخر اولون اوکده یوز اولدولر قلیق زای اولوب شایعه
 ایشی اولور قلیق چار کینه لرین حال اولور آری مسخرانوف و ده قی افری ایزر سلطنت اولون دوج حال ایزر مسخرانکی جالس هار اولور ای عیب سنج
 چیدانق و دستمان رکاب و کچرک لری نفس بود قلمره برانام ماده سنه دهما ایکن و قی ایدرک سب افرق و افران برینسک خلقاتی بار اولوب
 جانبیبرکت ضبط و کچرک اولونده بلایه اولونک کونه و اولوب قنوق و ضار و تطبیبه و جانبی سنیق لئاق سقرت نقل قلیق و عریان کچرک استیفا ایزر
 مزین و هنگام اولور دیک فلاحه ده باکو صابه سا موریت نکا نیم و فرغدن برده قلی ایتم ماتی قنوقه هارمه بر قویامسنه و دویور کچرک بله ناه
 شاه اولونده مشغله کچه بوددر نیز برسنه و بر مشغله خلقاتیک حاصل اولونده بیک کجه ایکن اولون بریسه صصارت و ده قلیق به سدر
 اولدوب خلوق امراری و سفار کسای قنوق چو انباری و منج و عورت اولونقن قانور و کچرک یوزا سنان قنوقه صصان کولور و کدر نظرسو ایتم
 قنوقه صوره نلک اولونجه اقا و برکتی عمار ایدرکي ظاهر دور قنوقه درک سان قنوقن اولوبون عی و افران قنوقه اوان شایله یه قنوقه
 اوله دویور و منج قنوقه لرینده و شرخا و عماره بر دین اولوبه اولسون نلک سان قنوقن اولوبون قنوقه صصان قنوقه لرینده اول باؤل باؤل
 اولونق و کچرک دخی و اولوبه کون سنیقا نلک اولسون و کون و اولون اولونقه جانبیبرکت ضبط اولونق و حالیا ایزر قنوقه لرینده
 فضله سی یله اولونق لرینده و اولونق اولونق برما نده و ده حاله مقصود ایچ شرح مطرا اولونده عمل و کونق و ایشی قنوقه صصان قنوقه لرینده
 مالک صادر اولونق لرینده سنیقا نلک اولونق برما نده و ده حاله مقصود ایچ شرح مطرا اولونده عمل و کونق و ایشی قنوقه صصان قنوقه لرینده
 عیدرک کابیت اولونق ایکن اولونق لرینده نیت و کچرک اولوب و اولونق اولونق قنوقه عمل و شرع ایشی قنوقه لرینده اولونق لرینده
 بود اولوبه ان شاه قنوقه ایشی اولونق لرینده نیت و کچرک اولوب و اولونق اولونق قنوقه عمل و شرع ایشی قنوقه لرینده اولونق لرینده
 بود اولوبه ایسه اولونق لرینده و اولونق لرینده نیت و کچرک اولوب و اولونق اولونق قنوقه عمل و شرع ایشی قنوقه لرینده اولونق لرینده

(BOA, HAT, nr. 1387/55151)

¹⁰¹ Hatt-ı hümayûnun evvelki neşirleriyle çeviri yazımız arasında esasa etki olmayan küçük farklılıklar mevcuttur. (Kış. Ahmed Refik, "Sultan Selim-i Sâlis'de Halk ve Millet Muhabbeti (Hatt-ı Hümayunlarına Nazaran), s. 449-450; Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 33).